

Jegyzet

1. Bevezetés: a globális nyelvrendszer

¹ Vö. De Swaan, 1991b.

² Karl Deutsch (1966 [1953]) volt az első, aki *Nationalism and Social Communication* című tanulmányában globális, rendszerelméleti szempontból közelítette meg a kommunikációs hálózatokat.

³ Akadnak azért előfutárok is a formális és a mennyiségi elméletben. Greenberg (1956) egy „diverzitási indexet” talált ki, amelyet aztán Lieberson (1964) fejlesztett tovább; Laitin (1992, 1993, 1994) és mások a játékelméletet alkalmazták; Pool (1986, 1996) és mások kompenzációs javaslatokról értekeztek; Church és King (1993) „hálózati externáliák” segítségével elemezték a kétnyelvűséget. További forrásokról lásd a 2. és a 3. fejezetet.

⁴ Vö. Cavalli-Sforza, 2000; Deacon, 1997; Jablonski–Aiello, 1998; Liebermann, 1984; Pinker, 1994 [magyarul: Pinker, 1999]; Rühlen, 1995.

⁵ A madárfajok számát rendszeresen felülvizsgálták: 1900-ban 19 000 volt belőlük, 1945-ben csak 9000; azóta újra emelkedett a számuk (az „NRC Handelsblad” oktatási melléklete, 1999. augusztus 29., 5. o.).

⁶ A németalföldi társnyelve (Co-Sprache) a németnek, ahogy a jiddis, az afrikaans és a fríz is: különválásukat nem annyira nyelvi, mint inkább politikai-gazdasági kényszerek idézték elő (Décsy, 1973; vö. még Goossens, 1976; Ammon, 1991).

⁷ Vö. Goody, 1986; Ong, 1982.

⁸ A múltban a periférikus nyelveket gyakran írás nélküli, belföldi közvetítő nyelvek, továbbá keveréknnyelvek, kreol nyelvek, sőt jelbeszédék kötötték össze. Lásd még Wurm és munkatársai, 1996.

⁹ Louis-Jean Calvet francia szociolingvista (1999, 75–79. o.) majd egy fejezetet szentel a világ nyelvrendszeréről szóló fejtegetésnek. Miután hűen, itt-ott szinte szó szerint összefoglalja „galaktikus modellemet”, „gravitációs modellé” kereszteli azt át.

¹⁰ Lásd a világnyelvek Mosley és Asher-féle atlaszát (1994).

¹¹ Vö. 1Móz. 11,1–9.

¹² Vö. Goudsblom és mtsai, 1996.

¹³ Vö. Parker, 1983; Pollock, 1998.

¹⁴ Gensini, 1985.

- ¹⁵ „A nyelvi kontinuitás és a homogén tér vernakuláris nyelvekre való felosztása ennek megfelelően nem természetes tény, hanem kulturális aktus [...] Nyelv és tér ettől kezdve kölcsönösen meghatározzák egymást.” (Pollock, 1998, 63. o.)
- ¹⁶ A világ nagy nyelveinek elterjedését leírja többek között Calve, 1999; Laponce, 1987; Wardhaugh, 1987; az angolról lásd Crystal, 1997; Graddol 1997.
- ¹⁷ Vö. Collins, 1986.
- ¹⁸ Vö. Ramsey, 1987. – Az adatok McConnell és Kerang monumentális tanulmányából (1995) származnak. A szerzők rámutatnak, hogy „a han nyelv dialektusai nagy különbségeket árulnak el; némelyikük közt nehéz a kommunikáció” (XXXVI.). Vö. Cheng, 1979, 541. o.: „Az itt a kérdés, hogy a tajvani, a hakka, a kantoni, a mandarin stb. különálló nyelvek-e vagy ugyanannak a nyelvek a dialektusai. A nyugati nyelvészek különböző nyelveknek tekintették őket, lévén hogy egymás számára kölcsönösen érthetetlenek. Egyik-másik kínai patrióta ebben imperialista kísérletet lát Kína megosztására. Jómagam a »változat« kifejezést használom, amely egyaránt lefedi a »nyelvet« és a »dialektust«. Lásd még Barnes, 1982, 264. o.: „Az [észak-kínait vagy a mandarint] beszélők csoportjai között fennálló különbségeket elhomályosítja az a hagyomány, amely »dialektusoknak» tekintette őket; meggyőző bizonyítékok vannak arra, hogy e csoportok beszélői rendszerint nem képesek kommunikálni egymással.” Lásd még Ramsey, 1987, 7. o.
- ¹⁹ McConnell–Kerang 1995, ii. o.
- ²⁰ Crystal (1987, 30. o.) [magyarul: Crystal, 1998, 378. o.] indexének osztályozása szerint ezek a nyelvek balti-szláv nyelvek.
- ²¹ Vö. Cheng, 1979.
- ²² Chartier–Corsi, 1986, főleg Weindling tanulmánya.
- ²³ Az egyes nyelveken megjelent tudományos publikációk statisztikáiról lásd Laponce, 1987 és Ammon, 1998.
- ²⁴ McNeill, 1976.
- ²⁵ Vö. Crosby, 1986.
- ²⁶ Zolberg, 1999.
- ²⁷ Vö. Veltman, 1996; Putzel, 1996; Vaillancourt, 1996.
- ²⁸ Vö. Berabah, 1999.
- ²⁹ Casanova, 1999.
- ³⁰ Rendszerint Immanuel Wallersteinnek és iskolájának műveivel hozzák kapcsolatba.
- ³¹ Vagy mint Elias, 1978 [magyarul: Elias, 1999] nevezi: „alakzatról”.
- ³² De Swaan, 1988.

2. A nyelvek közgazdaságtana

- ³³ Dominguez például „termékként” beszél a nyelvről, melynek „ára” van, s amelyet „el lehet adni a fogyasztóknak”, de mihelyst kidolgozza a metaforát, az minden specifikus jelentését elveszíti.
- ³⁴ Vö. Pinker, 1994. [magyarul: Pinker, 1999]
- ³⁵ Például Kindleberger, 1983.
- ³⁶ Coulmas (1992) igen informatív áttekintést ad a nyelvtanulással, a többnyelvűséggel és a tolmácsolással együtt járó költségekről, de nem sorolja a nyelvet *per se* a gazdasági javak közé.
- ³⁷ Például Katz–Saphiro, 1986.

- ³⁸ A mérési szabványokkal kapcsolatban Kindleberger (1983, 377. o.) megjegyzi: „Valóban eleget tesznek a közösségi javak legszigorúbb kritériumainak is, amennyiben rendelkeznek a méretgazdaságosság tulajdonságával. Minél több termelő és fogyasztó használ egy adott szabványt, az összehasonlíthatóság és kicserélhetőség előnyéből adódóan annál több haszna származik mindenkinek a szabvány mások általi használatából.” Hozzá lehet tenni, hogy e szabványok kommunikációs hálózatokat teremtenek, amelyek egy-egy mértékegységre vonatkoznak. Kindleberger többek között a következő példákkal szolgál: időmérés, értékmérés (pl. pénz). A nyelvet sehol nem említik! Igaz, Arthur (1990) mellékesen utal rá.
- ³⁹ A nyelveket magukat ugyan nem termelik és értékesítik, de a nyelvtanfolyamokat és tankönyveket igen. Vannak nyelvek, amelyeket valaki „megtermelt”: az olyan „mesterséges” nyelvek, mint a volapük vagy az eszperantó (vö. Eco, 1993), és a nyelvvé vált számítógépes kódok, mint a FORTRAN, a C vagy a BASIC. Értékük olyannyira függ az elterjedtségüktől, hogy e nyelveket kidolgozóik gyakran ingyen közrebocsátják, miközben a tankönyveket, CD-ROM-on megjelent tanfolyamokat stb. pénzért árúsítják.
- ⁴⁰ Vö. Olson 1965, 5. o. Lásd még De Swaan, 1988, 5. o.
- ⁴¹ A gondolat, miszerint embereket nem lehet megakadályozni egy nyelv megtanulásában vagy használatában, egy burkolt feltételezésre épül, mégpedig arra, hogy az emberek tudnak írni és olvasni, és így autodidakta módon, könyvek segítségével elsajátíthatják a nyelvet. Igaz, a szegények és írástudatlanok könnyűszerrel meg tudják tanulni a munkahelyükön vagy az utcán hallott nyelveket (a gyarmati nyelv alacsonyabb változatait is), de a „magasabb” változathoz, melynek révén hozzáférésük nyílik a kulturális tőkéhez, valójában ki vannak zárva.
- ⁴² Vannak belföldi próbálkozások is a kirekesztésre. A török kormányzat például megakadályozza a kurdokat nyelvük használatában, illetve megtanulásában. Mivel a nyelvek elsajátítása rendszerint családi köteléken belül történik, az ilyen kirekesztő politika hírhedten kártékony, hiszen túl azon, hogy megköveteli a rendőri ellenőrzést, morális és szociális károkat is okoz. Hacsak nem jár együtt fizikai deportálással, sőt a megsemmisítéssel, mint a náci Németországban vagy a sztálini Szovjetunióban, ez a politika nagyrészt hatástalan marad, sőt kiprovokálhatja, hogy ellenhatásképpen mozgalom induljon a fenyegetett nyelv megóvása és felvirágoztatása céljából.
- ⁴³ Persze léteznek egyéni szerzők alkotta mesterséges nyelvek is. A legsikeresebb közülük az eszperantó. De még kigondolója, Zamenhoff sem tudta egymagában biztosítani, hogy a nyelvet használják és „karbantartsák”, azaz nem tudta a nyelvet „előírni” (mint ahogy visszavonni sem tudta volna, miután az emberek már használatba vették; lásd még a 2. feltételt). Akadnak utalások arra, hogy a viszonylag rövid ideje feltűnt nyelveket, például a kreol nyelveket, csakugyan viszonylag kis számú ember „alkotta” igen rövid idő alatt, esetleg nagyon kicsi gyerekek; lásd Pinker, 1994, 32–39. o. [magyarul: Pinker, 1999, 31–38. o.]; lásd még Mintz, 1985. A „titkos nyelvekre” ugyanaz igaz, mint minden titokra: kiszolgáltatásához egyetlen áruló is elég. De ebben az esetben is elmondható, hogy a nyelv fennmarad, még ha többé nem is titokban.
- ⁴⁴ Ennek a feltételnek a közösségi javak legtöbbszörében esetében határt szab a „sokaság”: ha bizonyos javakat egyszerre túl sok ember akar használni, azok „túlterhelte” válnak. A nyelvek esetében azonban nem lép fel ilyen hatás; nem lehet őket „elhasználni”.
- ⁴⁵ Schelling (1978, 99–102. o.) a városon belüli migráció összefüggésében tárgyalja a „tipping” (átcsapás) fogalmát. Az idegennyelvek tanulásának szentelt elemzésében Laitin (1993, 229–231. o.) átveszi a „tipping game” elképzelését.

⁴⁶ Church–King (1993) rámutatnak, hogy egy két nyelvből álló rendszerben, ha a tanulási költségek változatlanok, és a használók számának növekedésével emelkedik az egyéni haszon, az emberek minden erőfeszítése annak a nyelvnek a megtanulására fog irányulni, amelynek már kezdettől fogva a legtöbben használói voltak, hacsak nem számolnak rendkívül meredek költséggörbékkel.

⁴⁷ Lásd McConnell (2001) javaslatát, miszerint olyan intézményt kellene felállítani, amely adatokat gyűjtene arról, hogy a nyelvek milyen eloszlást mutatnak a világban.

⁴⁸ B nyelv anyanyelvi beszélői tehát a B oszlopban állnak (4+2; leszámítva a 60 csak a B nyelvet beszélőt és az A&B&C repertoár azon beszélőit (1), akiknek B nem anyanyelve.

⁴⁹ Vö. Greenberg, 1956.

⁵⁰ Vö. Lieberman, 1964.

⁵¹ Annak a valószínűsége, hogy egy párból az első beszélő a ρ_i nyelvrepertoárral és f_i beszélővel rendelkező i nyelvi csoportból való, f_i / N^s . Annak a valószínűsége, hogy a második beszélőt az f_j beszélővel rendelkező j csoportból választjuk ki, $f_j / (N^s - 1)$. Annak a valószínűsége tehát, hogy egy pár beszélőből az egyiket ρ_i -ből, a másikat pedig ρ_j -ből választjuk ki, $(f_i \cdot f_j) / (N^s) \cdot (N^s - 1)$.

Ha ρ_i és ρ_j nyelvrepertoároknak van közös nyelve (\tilde{n}_i és \tilde{n}_j metszete nem üres, $\rho_i \cap \rho_j \neq \emptyset$), beszélőik közvetlenül is kommunikálhatnak egymással. Egy adott nyelvrepertoárra, ρ_i -re nézve az összes $(f_i \cdot f_j) / (N^s) \cdot (N^s - 1)$ szorzat összege vagy $S(f_i \cdot f_j) / (N^s) \cdot (N^s - 1)$ fogja meghatározni annak a valószínűségét, hogy egy ρ_i repertoárral rendelkező beszélőt tetszőlegesen olyan beszélővel párosítunk össze, akivel lehetséges van a közvetlen kommunikációra. Ha az összes \tilde{n}_i -re vonatkozólag összeadjuk az összegeket, akkor az S konstelláció egészére nézve kiszámíthatjuk annak a valószínűségét, hogy egy tetszőleges párnak lesz közös nyelve. E valószínűség komplementerét – vagyis hogy egy tetszőleges párnak nem lesz közös nyelve –, Greenberg A -ját vagy diverzitási indexét a következőképpen írhatjuk le:

$$A = \sum_{i,k} \sum_{j=1,k} \left(\frac{f_i}{N^s} \cdot \frac{f_j}{N^s - 1} \right) \text{ ahol } \rho_i \cap \rho_k \neq \emptyset; k = 2^n$$

Ahol n a konstelláción belüli nyelvek számát jelöli, 2^n pedig a repertoárok számára utal. Tekintve, hogy $O(f_j / N^s)$, minden ρ_i repertoárra, amelyre $f_i \neq 0$, definíció szerint azonos ρ_i repertoár p_i prevalenciájával, a Greenberg-féle A képlete így is leírható:

$$A = 1 - \left(\sum_{i=1,k} \frac{f_i}{N^s - 1} p_i; k = 2^n \right)$$

3. Nyelv, kultúra és a szövegek egyenlőtlen cseréje

¹ A németalföldi és a holland itt szinonim jelentésű, arra a nyelvre utal, amelyet Hollandiában és Flandriában beszélnek. A helyesírás és a szókincs standardizálását a közös *Nederlandse Taalunie* égisze alatt végezték.

² Vö. Dorian, 1989; Hindley, 1990; a *Language* 68.1 (1992. március, 1–42. o.) rövid tanulmányai az „Endangered languages” témájában; és Uhlenbeck, 1994.

³ Vö. Phillipson, 1990. Clayton (1999) utalást tesz rá, hogy a hódító nem csupán azzal az imperialista stratégiával erősítheti pozícióját, hogy rákényszeríti nyelvét az alávetettek-re, hanem azzal a pragmatikus stratégiával is, melynek értelmében a honi nyelveket a gyarmati rezsim támogatására mobilizálják.

⁴ E téren Indiában és anglofon Afrikában folytatták a legélénkebb és a legebilincselőbb vitákat. Az utóbbi területtel kapcsolatban lásd Omotoso, 1994, 28. o.: „Ha a múltban

az imperialisták előírták a saját nyelvüket, az afrikaiak most miért nem állítják vissza jogaikba a maguk nyelveit, sem egyénileg, sem állami szinten? Vagy az imperialisták továbbra is ott ügyködnek?” Különösen a kikuju író, Ngugi Wa Thiongon veri el a port, aki nagy nemzetközi sikerei után bejelentette, a továbbiakban immár nem angolul, hanem kizárólag az anyanyelvén fog publikálni. Omotoso „csak mosolyogni tud rajta, meddig tart majd ez a fogadalom”. Wa Thiongo kikuju nyelvű írásait közvetlenül angolra fordítják, angolból pedig más nyelvekre. Vö. Ngugi, 1986. Omotoso Kalibánt idézi Shakespeare *A viharjából* (I, 2):

You taught me language; and my profit on't
Is, I know how to curse: the red plague rid you
For learning me your language.

Beszélni tanítottál: legalább
Tudok most káromkodni. A vörös
Fene beléd, mért tanítottál!

(Babits Mihály fordítása)

Omotoso azután Chinua Achebe nigériai regényíróét idézi (33. o.), aki azt mondja az angolról: „Megkaptam ezt a nyelvet, és feltett szándékom, hogy használjam is.” Appiah (1992, 60. o.) megjegyzi: „Nincs még egy dolog, ami kevésbé veleszületett volna, mint a nativizmus mai formái.”

Az eurofon nyelvek iránti preferenciáról tanúskodik az a korai és különösen nyíltszívvű kijelentés, amely egy Indiába látogató nigériai miniszter szájából hangzott el 1953-ban: „Nem sok kedvünk van ahhoz, hogy saját nyelveinket fejlesszük, és majd felváltjuk velük az angolt. Az angol egyesítő erő.” Idézi Whitley, 1971, 189. o. A két, egymással ellentétes uralkodó indiai véleményről lásd Kachru, 1986 és Dua, 1994.

⁵ Hasonló hatás működik a cégek multinacionálissá válásában; Carnoy, 1993, 71. o.: „Az autógyártókat globális terjeszkedésre sarkalló legnagyobb nyomás ugyanakkor még mindig protekcionizmus – a nemzeti politikai akarat az, ami piaci árazásra kényszeríti őket.” Mivel a behozatali kvóták és más kereskedelmi korlátozások költségesebbé teszik az importot és az exportot, „külső piacot használni drágább lesz, mint ha valaki egyszerre több piacot kontrollálna” (60. o.). Más szóval, feltehetőleg kifizetődőbb lesz kirendeltséget vagy leányvállalatot nyitni a protekcionista országban.

⁶ Az olvasók számára nemcsak azért jelent előnyt egy nagy centralitású nyelv megtanulása, mert ily módon hozzáférhetnek az adott nyelven létrejött irodalomhoz, hanem mert így mindahhoz utat találnak, amit megannyi más nyelvből erre a nyelvre lefordítottak.

⁷ A tv-drámák népszerűségének okait firtató Hoskins és Mirus (1988) használja a „cultural discount” (kulturális leárazás) fogalmát: „Olyan műsor, amely egy adott kultúrában gyökerezik, s ezért abban a környezetben gyakorol vonzerőt a közönségre, másutt nem fog akkora tetszést aratni, mivel a nézők nehezen tudnak azonosulni a stílussal, az értékekkel, a hitekkel, az intézményekkel és a felmerülő problémákat illető viselkedésmintákkal.” Lásd még Biltereyst 1992, 533. o.: „Az országokénti összehasonlításból kitűnik, hogy mindig a hazai nyelven bemutatott drámák sikereseek.” és 536. o.: „A népszerűségi mátrixot [...] főlényesen uralják a hazai és az amerikai fikciós művek, s a hangsúly ezek közül is a hazai készítésű drámákra esik. Más országokból érkező fikciós művek gyakorlatilag nincsenek jelen.”

- ⁸ Egyébként persze nem szabad lebecsülni egy „boldogtalan gyermekkor” értékét, amely, mint Connolly (1961) írja, „az író aranybányája”.
- ⁹ Lásd www.censusindia.net
- ¹⁰ Már 1980-ban angolul jelent meg a kémiai tárgyú cikkek kétharmada és az orvosi tárgyú cikkek majdnem háromnegyede; további öt nyelvet tekintetbe véve a publikációk 90 százalékát lefedjük ezeken a területeken; vö. Laponce, 1987, 66–68. o. Az Egyesült Államok kivételével a televíziós szórakoztatás túlnyomó része import, s ez az import jelentős részben az Egyesült Államokból érkezik; Varis, 1984; Biltereyst, 1992, 523.
- ¹¹ A németalföldiből készült fordítások statisztikáiról lásd Heilbron, 1995.
- ¹² Az angol nyelvű közönség feliratozással és szinkronizálással szembeni ellenérzéseiről lásd Hoskins–Mirus, 1988, 500. o.
- ¹³ Heilbron (1995) és Casanova (1999) a fordításokra alkalmazták a globális nyelvrendszer koncepcióját. Casanova bemutatta, hogyan emeli a hálózat középpontjával szolgáló Párizs a periferikus és centrális nyelvek irodalmi termését a francia *belles lettres* szupercentrális szintjére; Heilbron megmutatta, hogy a kisebb nyelveken született irodalmi művek csak akkor törnek be a világirodalomba, ha előbb angol fordításban vagy más világnyelven is napvilágot látnak, s aztán ismét bevezetik őket a kis nyelvekbe. Hasonló mozgások játszódnak le a popzene és a film világán belül is.
- ¹⁴ 1990-ben az idegen nyelven tudó európai fiatalok 93 százalékban a középiskolában sajátították el az adott idegen nyelvet; *Eurobarometer* 34.2 1991.
- ¹⁵ Van egy ellentétes tendencia is. Mivel az idegen nyelven tudó kulturális elitnek otthonosan mozognak bizonyos külföldi szövegek és elképzelések között, presztízsük meggyőzhet arról másokat, hogy ezek a termékek kívánatosak, s ezáltal megnő a lefordított kiadások iránti kereslet a népesség azon körében is, akik nem sajátították el az idegen nyelvet. A két tendencia relatív befolyását érdemes volna megvizsgálni.
- ¹⁶ A „dömping” arra a szokásra utal, hogy javakat járulékos költségen vagy alacsonyabb költségen más – rendszerint külföldi – piacokon értékesítsenek (a hazai piacon még a teljes ár elkérhető).
- ¹⁷ A protekcionista intézkedések védelmét elfogulatlanul, ám szkeptikusan tárgyalja Bhagwati (1988).
- ¹⁸ A franciák nagy hévvel propagálták a külföldi filmekre és tv-produkciókra kivetett importkvótákat. Ezt a politikát az Európai Unió nem olyan régen felváltotta a belföldi filmeknek és televíziós produkcióknak nyújtott támogatásokkal. Lásd „EU ministers pick funding over quotas”. In: „International Herald Tribune”, 1995. június 22. Lásd még Forrest, 1994.
- ¹⁹ Így foglalható össze a lehető legrövidebben a Pierre Bourdieu (1984) és számos elődje által vallott felfogás.
- ²⁰ Nagyon is tisztában vagyok azzal, hogy ez felettébb vitatható meggondolás, vagy legalábbis annak kellene lennie, hiszen a kulturális „érték” vagy a kollektív kulturális tőkéhez való hozzájárulás tartalmi kritériumai nem vezethetők le általánosan elfogadott elvekből. Az itt következő empirikus felismerések mégis figyelemre tarthatnak számot ebben az összefüggésben: Pierre Bourdieu (1984, 33–34. o.), majd választanulmányukban Van Calcar és Koppen (1984) egyaránt arra a felfedezésre jutottak, hogy azok, akik cseppet sem érdeklődnek a „magas kultúra” iránt, vagy nem ismerik ki magukat benne, mégis egyetértenek azzal, hogy ez a „magas kultúra” többet ér, vagy hogy inkább a „jobb iskolát kapott” emberek lelnek benne örömet. Ez is egy aspektusa annak, amit Bourdieu „kulturális hegemoniának” nevezett. Vö. még De Swaan, 1991a.

- ²¹ E gyakorlatot korán és briliáns módon taglalta Van Bruggen (1925). A nyelv „művelt” vagy magasabb változata által a beszélőkre rótt önkényszerítésről lásd Goudsblom (1988) világos esszéjét.
- ²² Ezek elsősorban érzelmi kötelékek, de a szociális tőke bizonyos formáját is képviselik: nehéz időkből igényt lehet formálni a csoport támogatására.
- ²³ Vö. Muth, 1968.
- ²⁴ A fordítók rendszerint a saját anyanyelvükre fordítanak.
- ²⁵ A rövidség kedvéért az angol nyelvre korlátoztam a téma kifejtését, de az arab és a spanyol – mindkettő gyarapodó nemzetközi nyelvközösség – és a francia – egy legfeljebb ha stagnáló nyelvközösség – szintén érdekes esetek lennének.
- ²⁶ David Ricardo és John Stuart Mill óta ez is a nemzetközi kereskedelem klasszikus elméletének elvei közé tartozik; vö. Bhagwati, 1988, 24–33. o.
- ²⁷ A gazdasági, politikai és katonai dominancia mégsem vezet mindig kulturális hegemóniához. A volt Szovjetunió dühödttel igyekezett, ám sikertelenül próbálta bevezetni nyelvét és kultúráját szatellitállamaiban. A fiatal kelet-európaiak esküdöznek, hogy nem kevesebb, mint hat-kilenc év intenzív oktatás után sem tudnak oroszul (Vogel, 1994).
- ²⁸ Lásd Skutnabb-Kangas–Phillipson, 1994.
- ²⁹ „En Afrique, chaque viellard qui meurt est une bibliothèque qui brûle” [Valahányszor Afrikában meghal egy aggastyán, mintha egy könyvtárat emésztenének el a lángok], Hompate Bâ, idézi Diongue, 1980, 53. o.
- ³⁰ Az erőfeszítés nem feltétlenül áldozat, lehet önmagában örömteli is.
- ³¹ A kifejezés egy Ferguson (1959) által kiötlött terminus változata: ő egyazon nyelv két, más-más szférákban használt változatának egy adott társadalmon belüli együttélésére tartotta fenn a „diglosszia” kifejezést. Később aztán bővült a jelentése: a terminus ma két nyelvnek és nem egyazon nyelv két regiszterének együttélésére utal.
- ³² $p_{i,j}$ kétnyelvű repertoár $p_{\{i,j\}}$ prevalenciáját S nyelvkonstelláció azon beszélőinek arányaként definiáljuk, akiknek a repertoárja i nyelvet, j nyelvet vagy mindkettőt tartalmazza. Ha j minden beszélője megtanulta az i nyelvet, akkor $p_{\{i,j\}} = p_i$. Ugyanígy $c_{\{i,j\}}$ centralitást azon *többnyelvű* beszélők arányaként határozzuk meg, akiknek a repertoárja i nyelvet, j nyelvet, vagy mindkettőt tartalmazza. $c_{\{i,j\}} = c_i$, ha csak nem tartoznak a konstellációhoz egy harmadik nyelv beszélői, akik j-t is beszélnek, de i-t nem, vagy j olyan beszélői, akik egy harmadik nyelvet is beszélnek, de i-t nem, ami ritkaság az itt vizsgált konstellációkban.
- Ezért érvényes a következő tétel:
- $$Q_{\{i,j\}} = p_{\{i,j\}} \cdot c_{\{i,j\}} = p_i \cdot c_i = Q_i$$
- j nyelv ismerete már nem ad hozzá semmit i beszélőinek Q értékéhez.
- ³³ A szokásos érvelés szerint az emberek egyénileg nem motiváltak abban, hogy hozzájáruljanak a közösségi cél eléréséhez. De a megkövetelt tevékenységek között ebben az esetben is számos olyan van, amelyben nem szabad pusztán áldozatot látnunk; önmagukban örömet is nyújthatnak. A dorgálás, az intés, a megszegyenyítés, a kítaszítás, sőt a tüntetésekhez való csatlakozás, a csetepatékban való részvétel és a terroristatámadásokban való közreműködés egyéni kielégülést is nyújthat az embereknek. Az emberek rendszerint örömet lelik az informális, negatív szociális szankciók alkalmazásában. Vö. De Swaan, 1988, 5. o.
- ³⁴ Laitin, 1987, 1989b.
- ³⁵ Schelling, 1978; Laitin, 1993.

- ³⁶ Senki nem mutatta be ezt a dilemmát világosabban és nagyobb erővel, mint David Laitin (1992, 1994).
- ³⁷ Az emberek gyakran aggodalommal figyelik, ahogy nyelvükben elszaporodnak a külföldi, legtöbbször angol jövevényszavak. De a szókincs e kiegészítései gyakorlatilag érintetlenül hagyják a nyelv morfológiai „kemény magját”, a nyelvtant, a szintaxist és a kiejtést; vö. Hagège 1987, 27–89. o. Az olyan angol igék átvétele a komputernyelvbe, mint a „delete” vagy a „save”, jól illusztrálja az európai nyelvek rugalmasságát; e kifejezések teljes egészében a kölcsönző nyelv szabályai szerint ragozódnak, például a németalföldiben: „Ik heb de file geseefd” az *I saved the file*-ra. Figyelemreméltó, hogy mind az igeidő, mind a szórend átalakult, és megfelel a helyes németalföldi nyelvhasználatnak, miközben az igeidőkkel máskülönben egyre-másra meggyúlik a bajuk a vizsgázóknak.
- ³⁸ Ez a szemlélet szoros rokonságban áll az Elias-féle „Menschenwissenschaft” látásmódjával. Lásd még Goudsblom, 1992.
- ³⁹ Lásd még De Swaan, 1999.

4. India: a hindi és az angol versengése

- ¹ Az indiai nyelvkonstellációról szóló fejtegetésem korábbi változatát lásd De Swaan, 1997a.
- ² *India Today*. 1997. augusztus 18., „State of the Nation” (az idézet forrása a honlap). Arra a kérdésre, hogy „Őn szerint egy nyelvet kellene-e használnia az egész nemzetnek?”, a megkérdezettek 61 százaléka adott igenlő választ, és 77 százalékban nyilatkoztak úgy, hogy ennek a nyelvnek a hindinek kellene lennie (8 százalékuk az angolt látná szívesen ebben a funkcióban).
- ³ A Vita Schedule eredetileg tizennégy nyelvet tartalmazott: az asszámít, a bengálit, a gudzsarátit, a hindit, a kannadát, a kasmírit, a maráhit, a malajálamot, az oriját, a pandzsábit, a szanszkritot, a telugut, a tamilt és az urdut. Azóta a jegyzéket kiegészítették. A szindhit később csatolták. A hetvenegyedik alkotmánymódosítás értelmében 1992-ben a kónkáni, a manipuri és a nepáli is felkerült a listára. Lásd „Manorama Yearbook”, 1996, 464. o.
- ⁴ Lásd *Census of India*. 1991, 1. sorozat, c-7-es kérdés, 9. Az 1971-es népszámlálás szerint 1977-ben 88 százalékot tett ki a „jegyzékbe foglalt nyelvek” (scheduled languages) beszélőinek aránya, de mert további három nyelvvvel egészítették ki a listát, ez az arány 0,6 százalékponttal megnőtt; a fennmaradó 7,4 százalék a jegyzékben szereplő többi tizenöt nyelv beszélőinek gyarapodásával magyarázható.
- ⁵ A népszámlálás 48 változatot és „egyebet” említ. Érvek hozhatók fel amellet, hogy a hindivel szoros rokonságban álló nyelvek, mint például az urdu, a pandzsábi és a kónkáni (és talán még a gudzsarátit), a hindihez sorolandók. Ezzel a hinditől beszélők aránya 50 százalékról 55 százalékra nőne a beszélők teljes körén belül. Vö. Krisnamurti, 1979, 681. o., aki szerint a szoros rokonságban álló és a hindihez is számítható bihárit és rádzsaszthánit 32 millióan beszélik (683. o.). Az indiai szubkontinensen kívül mintegy 50 millióra vagy valamivel többre tehető a hindit beszélők száma.
- ⁶ A legfőbbek a telugu, a tamil, a kannada és a malajálam. Ezek együttesen az indiai anyanyelvi beszélők 22 százalékát ölelik fel.
- ⁷ India 25 államból és hét szövetségi területből áll: az Indian Bureau of the Census honlapja, *India at a glance*. Lásd még Laponce, 1987, 61. o.
- ⁸ Krisnamurti, 1988, 54–64. o.
- ⁹ Grant McConnell összetett indexet alkotott a „nyelvi vitalitás” jelzésére, s ezt alkalmaz-

ta Indiára. Mindezek a nyelvek különösen életképesnek bizonyultak azokon a területeken, ahol hivatalos státusuk van. Vö. McConnell–Gendron, 1993.

¹⁰ Laponce (1987, 66–68. o.) nyelvek szerint számba vette a tudományos folyóiratokban megjelenő kémiai és orvosi tárgyú publikációkat. Az előbbieknél 65, az utóbbiaknál 73 százaléka angol nyelven jelent meg. Hindi nyelvű alig akad, miként a többi indiai nyelv sem fordul elő a statisztikában, eltekintve egyetlen pandzsábi nyelven megjelent cikktől.

¹¹ Jóllehet hindi nyelvű újságból és folyóiratból több van, mint az angol nyelvűekből, s számuk egyre inkább felülmúlja az utóbbiakét, a „progresszív kultúrában”, „tudományban, technikában, kereskedelemben és iparban” megmarad az angol kiegészítő funkciója (az 1971 és 1981 közötti időszakban); Dua, 1996b.

¹² Az Indian Bureau of the Census honlapja, *India at a glance*. Az agrárterületeken mintegy 55 százalék az analfabéták aránya, nők körében 60 százalék. A nagy hindiül beszélő városokban, mint Bihar és Rádzsasztán, ez az arány jóval meghaladja a 60 százalékot.

¹⁰⁵ Satish Saberwal professzor hívta fel rá a figyelmemet, hogy a Basil Bernstein-féle különbségtétel analógiájára használt szembeállítás, amelyet korábban a kora újkori Európára alkalmaztam, a mai India esetében is megállja a helyét. Lásd Brass, 1974, 1. fejezet, különösen 25–26. o.

¹⁴ Amellett, hogy az emberek hajlamosak ténylegesen használt nyelvük helyett azt a nyelvet megnevezni, amellyel mások szemében azonosulni szeretnének, ezek a fokozatos átmenetek is rendkívül megnehezítik a népszámlálási kategóriák definiálását és az eredmények értékelését. A „fluid zone” és „stable zone” kategóriák jól tükrözik a nyelvi robusztusság e hiányát, különösen, ami India központi részét illeti. Kubchandani, 1979, 1986.

¹⁵ Pandit példája, „egy bombayi lakos”, aki egyetlen nap során öt különböző nyelvet használ, nem tipikus, inkább ritka kivétel (Pandit, 1979, 176–177. o.). Másfelől India népessége olyan hatalmas, hogy még egy ritka kivétel is milliókat érthet. Aligha csodálkozhatunk azon, hogy, mint az 1991-es népszámlálásból kiderül, a hindi beszélői között legritkább a kétnyelvűség (11,01 százalék; az összlakosságban ez az arány 19,44 százalék), hiszen lélekszámuk és központi lakóhelyük alapján erre nekik van a legkevésbé szükségük. A kétnyelvűség a kónkáni beszélői között a legmagasabb (74,20 százalék), aztán következnek a szindhi, a kasmíri és a szanszkrit beszélői (51,59 százalék) (*Census of India*. 1991, 1. sorozat, c-8-as kérdés, 7.). Bennett (1980, 236. o.) így panaszkodik: „Folytonos kiábrándultságra ad okot, hogy Indiában, ahol elterjedt a többnyelvűség, a népszámlálás éppoly eredménytelen, mint ha egyszerűen egymás mellé tennék a kézenfekvő tényeket.” Csak az első idegen nyelvet rögzítették. Az 1991-es népszámlálással némi javulást hozott e téren; a megkérdezettek első idegen nyelve mellett egy esetleges másodikat is regisztráltak. Négynyelvűség viszont már nem bukkan fel a statisztikákban, nemhogy ötnyelvűség. Akárhogy van is, szinte nincs még egy ország, ahol a népszámlálás nyelvi vonatkozású adatai olyan részletek és teljes körűek volnának, mint Indiában.

¹⁶ Lásd Hobsbawm, 1990, különösen 51–63. o. [magyarul: Hobsbawm, 1997, 49–61. o.]

¹⁷ Lásd Deutsch, 1968, 598–606. o.; és Guxman, 1968, 766–784. o.; Jakobson, 1968, 585–597. o.

¹⁸ Vö. Joshua Fishman (1972) fogalompárját: „nacionalizmus” és „nacionizmus”.

¹⁹ Ez a címe egy 1987-ben megjelent esszégyűjteménynek (a kötetet Vermes és Boutet szerkesztette).

- ²⁰ Pollock (1998, 46. o.) egyúttal azt is kijelenti: „A vernakuláris nyelv létrehozásának fő helyszíne eleinte a politikai hatalom helye volt, mindenekelőtt a királyi udvar.”
- ²¹ Uo. 58. o.
- ²² Vagy mint a szirmok egy virág szíve körül: a „virágmodell”, amellyel *Az állam gondja-ira bízva* című könyvemben írtam le ezt a konstellációt (De Swaan, 1988).
- ²³ Lásd Gopal, 1966, 157. o. Hozzá kell tennünk, hogy az angol elterjedése és az angolok szétszóródása kezdetben a határoktól az ország belseje felé történt, a tengeri kikötőktől a centrum irányába.
- ²⁴ A kommunikációs Q értékről és a „virág”-konstellációra való alkalmazásáról lásd a 3. fejezetet.
- ²⁵ Arról, hogy az indiai hivatalnoki apparátus milyen álláspontot foglal el ebben a kérdésben, lásd Laitin, 1989a.
- ²⁶ Lásd Scotton, 1982, 84. o.: „A hivatalos nyelvhez utat nyitó formális oktatásnak korlátokat szab a főként elitek alkotta horizontális kommunikációs hálózat.”
- ²⁷ A kérdést Hans Dua (1986a) a „távolsági kommunikációra szolgáló nyelv” (TKN) – általában a volt gyarmati nyelv – és a „nemzeti nyelv”, a legnagyobb honi nyelv (például a hindi) szempontjából tárgyalja: „A távolsági kommunikációt szolgáló nyelv használatában nemcsak összekötő kapcsolatot látnak, hanem úgy is tekintik, mint ami lehetőséget ad arra, hogy elutasítsák az egyik honi nyelvnek a többi rovására való előírását. Ily módon a TKN kétélű politikai fegyver, amely egyfelől keresztben átszeli a nyelvi sokféleséget, másfelől elejét veheti annak, hogy az egyik honi nyelv vagy nyelvi csoport uralkodó helyzetbe kerüljön a többivel szemben.” Azt is megjegyzi továbbá, hogy a TKN egyformán előnytelen valamennyi nyelvi csoportnak, szemben a nemzeti nyelvvel, amely előnyösebb helyzetbe hozza beszélőit a többi honi nyelvi csoporthoz képest. „A TKN nem semleges és nem is egyenlően hátrányos, mivel a politikai és szociális elit általában magasabb képzettséggel rendelkezik, és ezért más csoportosulásokhoz képest könnyebben hozzáfér. Az elitnek szoros érdeke fűződik a nyelv elterjedéséhez és dominanciájához.” Valamint: „A fejlett országoknak az az érdeke, hogy a TKN továbbra is kitarson a fejlődő országokban.”
- ²⁸ Lásd Lieberon (1982, 56. o.), aki erre a következtetésre jut: „Ha egy nyelv funkciója egyszer megszilárdult, rendszerint állandósul is; jóval azután is megmarad, hogy a létrejöttéhez szükséges feltételek megszűntek.”
- ²⁹ „A hatékony kormányzáshoz szeretni kell Indiát; hogy Indiát szeresse az ember, szót kell érteni népével, s hogy valaki szót értsen a néppel, meg kell tanulnia annak nyelvét.”: Kopff, idézi Rahman (1996, 96. o.) az orientalisták és anglicisták közti nézeteltérést tárgyalva.
- ³⁰ Mehrotra, 1993, 117–127. o.
- ³¹ Lásd Sridhar, 1987, 300–319. o.
- ³² Lásd Mallikarjunt (1986, 18. o.), aki Gandhit idézi: „A munkához, melyet ma angolul végzünk, a hindit kellene használnunk.” Az angol tipikus nacionalista elutasításáról lásd Dwivedi, 1981, x. o.: „Ezt az utat járva el fogjuk veszíteni arcunkat a nemzetek közösségében, ahol egyetlen, önbecsüléséből valamit még őrző nép sem túrná el azt a szégyent, hogy idegen nyelvet tartson meg hivatalos nyelvének.”
- ³³ Lásd Sridhar, 1987, 302–303. o. Lásd még Gopal, 1966, 180–192. o.
- ³⁴ A hindu és indiai nacionalista áramlatok bonyolult viszonyairól a kongresszus-mozgalomban vö. Jaffrelot, 1996.
- ³⁵ Lásd Gupta, 1970.
- ³⁶ Dua, 1990.

- ³⁷ E mozgalmak történetéről lásd Srivastava, 1979 és Misra, 1979; lásd még Brass, 1974.
- ³⁸ Lásd Ramaswamy, 1997: a könyv tobzódik a szövegelemzésekben, és feltűnően mellőzi a történeti tényeket; lásd még Dua, 1996a, 1996b.
- ³⁹ Az Act 3. része, idézi Gopal, 1966, 224. o.
- ⁴⁰ Lásd Dua, 1985, 203. o.
- ⁴¹ Lásd Brass, (1974, 16–19. o.) arra vonatkozó megjegyzését, hogy még soha nem fogadtak el sem elszakadási törekvéseket, sem vallási kötődésekre alapozott állampolitikai igényeket; specifikus nyelvekre vagy nyelvi csoportokra alapozott államok viszont már jöttek létre.
- ⁴² Vö. Schwartzberg, 1985, különösen 160. o.
- ⁴³ Uo. 177. o.
- ⁴⁴ *Census of India*. 1991, C-8-as táblázat. Csupán ez a rész is 1070 oldalt tesz ki táblázatokkal együtt.
- ⁴⁵ Csak a több mint 10 millió beszélővel rendelkező „jegyzékbe foglalt” (scheduled) nyelveket vontuk be a vizsgálódásba. Együttesen 798 milliót ölelnek fel abból a 807 millió beszélőből, amennyivel a „jegyzékbe foglalt” nyelvek összesen rendelkeznek, illetve abból a 838 millióból, ahány beszélője az összes indiai nyelvnek van. A 4.1-es táblázatba felvett nyelvek eszerint tehát 98 százalékát képviselik az 1991-es India összességének.
- ⁴⁶ Az indiai népszámlálási iroda honlapja szerint az indiaiaknak valamivel több mint a fele tud olvasni és írni. Az analfabéták aránya a vidéken élők között magasabb, mint a városiak körében, nők körében magasabb, mint a férfiakéban, továbbá északon magasabb, mint délen.
- ⁴⁷ Lásd Dua, 1985; Laitin, 1989a.
- ⁴⁸ A városi bevándorlók elismerik, hogy bizonyos társadalmi elemek – megfelelő bizonyítványok, megfelelő kapcsolatok – konfigurációjára is szükség van, ha valaki tőkét akar kovácsolni a fő hivatalos nyelv elsajátításából: Scotton, 1982, 86–87. o.; Inglehart–Woodward, 1967.
- ⁴⁹ McConnell – Gendron, 1993, 315. o.
- ⁵⁰ Mint Dua (1991, 114. o.) megjegyzi (s ez összhangban áll a virágmodellel): „Nem csupán a tisztviselőknek volt érdeke a gyarmati nyelv fenntartása. A politikusoknak is érdekükben állt, hogy az érdeken alapuló jutalmazási rendszerrel ellenőrzést gyakoroljanak az elit és a bürokrácia felett, s ezáltal jobban tartsák őket, akárcsak a kormányt.”
- ⁵¹ Minthogy minden többnyelvű beszélő a hindit, az angolt vagy mindkettőt, a konstelláció valamennyi többnyelvű beszélőjének összesített száma, M^S egyenlő minden olyan beszélő összesített számával, akinek repertoárja tartalmazza a hindit vagy az angolt. Ennek megfelelően $C_{h\&a} \cdot M^S$ és $C_{h\&a} / M^S = C_{h\&a} \cdot 1$
- ⁵² *India Today*. 1997. augusztus 18., „State of the Nation” (az idézet forrása a honlap). Arra a kérdésre, hogy mely nyelveket „beszélnek”, a válaszadók 66 százaléka a hindit, 19 százaléka az angolt nevezte meg. Az „olvasásra” és az „írásra” vonatkozó kérdéseknél 47, illetve 49 százalékuk nevezte meg a hindit, és 34 százalékuk az angolt. Ez utóbbiak aránya magasabb, mint azoké, akik „értik” vagy „beszélnek” az angolt! Az angol egyértelműen olyan nyelv, amelyet iskolában tanul meg az ember, míg a hindit legtöbbször informális környezetben és a médián keresztül csipegetik fel a beszélők. Hogy a hindiül értők vagy beszélők aránya annival magasabb, mint a hindiül olvasni vagy írni tudóké, abból is eredhet, legalábbis részben, hogy a hindi övben magas az analfabéták aránya (körülbelül 50 százalék). Vö. www.censusindia.net.
- ⁵³ Dua, 1996a, 17. o.

5. A bahasa indonesia diadala

¹ Kenyárról lásd a 6. fejezet 3.2-es szakaszát, Indiáról lásd a 4. fejezetet. A Fülöp-szigeteken igen bonyolult a helyzet. A legelterjedtebb nyelv a tagalog, de hivatalos státusa az angolnak van, valamint a filipínónak, a tagalog halvaszületett változatának, amelybe annak reményében vettek fel a szigetcsoporthoz más nyelveiből származó elemeket, hogy ezzel majd csillapítják a félreeső csoportok nyelvi féltékenységét.

² Lásd Hoffman, 1973, különösen 19–22. o.

³ Geertz, 1968; Siegel, 1993, 15–22. o.

⁴ Abas, 1978, 99–101. o. Lásd még Anderson, 1990, 199. o.

⁵ Groeneboer, 1993, 412. o.

⁶ Vö. ugyanakkor Groeneboer, 1993, 332., 412. o.

⁷ De Josselin de Jong, 1976, különösen 16–17. o.

⁸ Groeneboer (1993, 421. o.) Abu Nanifah nacionalista szerzőt idézi, aki úgy becsülte, hogy a malájul tudók még 1940-ben sem tették ki az indonéziai értelmiség 5 százalékát, s ha beszéltek is malájul, továbbra is németalföldiül gondolkodtak, majd lefordították magukban, amit malájul akartak mondani.

⁹ Lásd www.britannica.com

¹⁰ Steinhauer, 1993.

¹¹ A statisztikai adatok áttekintéséhez lásd Steinhauer, 1994.

¹² A számok népszámlálási kérdésekre adott válaszokon alapulnak: a (négyévesnél idősebb) megkérdezettek arról kérdezték, mi az anyanyelvük, és arról is, hogy mely nyelvet használják leggyakrabban. Az arányok csak marginális különbségeket mutatnak (Chambert-Loir, 1996, 33. o.).

¹³ A jávai és a maláj eloszlásáról lásd Poedjonoedarmo, 1982, viii. o.

¹⁴ Anderson, 1990, 142–144. o.: A Bahasa Jakarta úgy viszonyul az indonézhez, mint a ngoko (alacsony jávai) a kramához (magas jávai).

¹⁵ Az adatok forrása Steinhauer, 1994, 5. o.; *Biro Pusat Statistik*, 1991, 13. táblázat.

¹⁶ Steinhauer, 1994, 4. o.

¹⁷ *Biro Pusat Statistik* 1991, 11. táblázat.

¹⁸ Moeliono, 1986, 37. o. Steinhauer (1997, 25) beszámol róla, hogy a harmadik osztálytól indonézül folyik a tanítás.

¹⁹ Ehhez hasonló családi helyzet lép fel Szenegálban, lásd Calvet (1987, 97. o.), aki egy kutatási jelentést idéz: „A tanulók tehát nem a család, hanem a *társadalmi környezet* befolyása alatt állnak.” Lásd még Steinhauer, 1997, 25. o.: „Szinte minden regionális nyelv – legalábbis ami az arányokat illeti – háttérbe szorul az indonézzel szemben, beleértve a nagyon nagyokat is.”

²⁰ Steinhauer, 1994.

²¹ Lásd Omar, 1996, 530. o.; lásd még Omar, 1998.

²² Vö. Fullante, 1983; Gonzales–Battista, 1986; Sibayan, 1986.

²³ A legfontosabb monográfia Groeneboer műve (1993).

²⁴ Hollandia egészen 1962-ig ragaszkodott Új-Guineához, amikor is átruházta Indonéziára azzal a feltétellel, hogy a terület jövőjéről népszavazással döntsenek. Ennek az lett az eredménye, hogy a területet 1969-ben végérvényesen bekebelezte Indonézia.

²⁵ Groeneboer, 1993, 447. o.; Halim, 1986, 101. o.

²⁶ Szukarno elnök 1957-ben valamennyi németalföldi nyelvű könyvet és publikációt száműzött, és az oktatásban is betiltotta a németalföldit (Groeneboer, 1997, 79. o.).

²⁷ Van Doorn, 1994, 101. o.

²⁸ Groeneboer (1993, 311. o.) egy pedagógust idéz 1902-ből.

- ²⁹ Lásd Anderson 1990, 135–137. o.
- ³⁰ Az „ultraprogresszívokat” ennek ellentéte aggasztotta, hogy a németalföldi nyelv és kultúra tanítása elidegenítheti a „bennszülötteket” embertársaiktól és származásuktól. Vö. Geschiere (idézi Van Doorn, 1994, 101. o.).
- ³¹ Groeneboer, 1997, 69. o.
- ³² Van Doorn, 1994, 27. o.
- ³³ Poejoesoedarno (1982, 4. o.), aki itt egy lábjegyzetben (3) letudja a dolgot.
- ³⁴ A malájjal szembeni korai jávai kifogásokról lásd Steinhauer, 2000, 7. o.
- ³⁵ Moeliono, 1993, 136. o.
- ³⁶ Az ifjúság esküje: „Egy ország, egy nép, egy nyelv.”
- ³⁷ Anderson 1990, 138–139. o.
- ³⁸ Uo. 194. o.
- ³⁹ Uo. 197. o.
- ⁴⁰ Uo. 207. o.
- ⁴¹ Uo. 130–146. o.
- ⁴² Uo. 215–218. o.
- ⁴³ Uo. 210–211. o.
- ⁴⁴ Vö. még Steinhauer, 2000, 7–9. o.
- ⁴⁵ Lásd Dieckhoff, 1993.
- ⁴⁶ Gensini, 1985, 363. o.
- ⁴⁷ Az indonéz népességnek mintegy a fele beszélte a jávai valamelyik változatát ($p_j = 0,5$), de ennek a csoportnak csak kis része, durva becsléssel 10 százaléka beszélt valamilyen más indonéziai nyelvet ($c_j = 0,1$). Ez a jávaira a következő becslött Q értéket adja ki: $Q_j = 0,05$. A malájt az indonéz népesség mintegy 15 százaléka beszélte, s beszélőinek kétharmada második nyelvként sajátította el: $Q_m = (0,1) \cdot (0,66) = 0,099$.
- ⁴⁸ Moeliono, 1993.

6. Afrika: a grammati nyelvek szívós jelenléte

- ¹ Fabian, 1986, 81–82. o.
- ² Curtin, 1984, 42–43. o.
- ³ Uo. 138. o.
- ⁴ „Distant contact”: ez a remek kifejezés is Curtintól (1984, 38. o.) származik.
- ⁵ Wesseling, 1978, 6. o.
- ⁶ Lásd ugyanakkor Walter Ong (1982, 31–77. o.) fejezetét az „oralitás pszichodinamikájáról”. Vö. továbbá azzal, amit Jack Goody (1986, 99–113. o.) ír az írás nélküli (afrikai) államokról: „Mert az írás az i. sz. 2. évezred kezdetétől elvileg a nyugat-afrikai szavannaterület minden állama számára elérhető volt, mint ahogy 1500 óta az európaiak is használták a partvidékeken.” (99. o.) De nyitva marad a kérdés: vajon az afrikaiak miért nem használták?
- ⁷ Vö. Eisenstein (1981, 61. o.) közlését a le nem jegyzett nyelvek képlékenységéről és hajlékonyságáról.
- ⁸ Fabian, 1986, 82–83. o.
- ⁹ Goodman, 1968, 724–725. o.: „A Szovjetunióban a különféle nemzeti nyelvek újrafelfedezése vegyes következményekkel járt a nemzeti kisebbségek számára, mivel ezáltal a nem orosz beszélő népek körében különös módon megnőtt az orosz jelentősége [...] A szovjet rezsim nyelvekké emelte a dialektusokat, s ehhez szükség esetén még új, írott ábécét is alkotott. A szándékos felaprózás politikája főként azzal magyarázható, hogy a nem orosz népek nagy, összefüggő blokkjaiban a rezsim komoly fenyegetést látott a centralizált, orosz bázisú diktatúrára nézve.

- ¹⁰ Az afrikaiak híres többnyelvűsége jelentős részben arra vezethető vissza, hogy túl nagy hangsúlyt kapnak a különbségek, illetve hogy alig akad nyugati nyelvész, aki ellenőrizni tudná az afrikaiak kijelentéseit; nem könnyű olyan szakértőt találni, aki a sok-sok felsorolt nyelv ismeretében próbára tehetné informátorai nyelvtudását.
- ¹¹ Az úgynevezett „luzofon” államok, melyek korábban Portugál fennhatóság alatt álltak, és ahol a portugál maradt a hivatalos közvetítő nyelv, kívül állnak vizsgálódási körünkön: Bissau-Guinea, Zöld-foki-szigetek, Mozambik és Angola. Mint korábban említettem, ebben a fejezetben Észak-Afrikát is figyelmen kívül hagyjuk, a maga arab körül forgó nyelvi konstellációjával.
- ¹² A szituáció igencsak hasonlít a szomszédos Burundiéra. A Ruandai Hazafias Front Ugandában állomásozó csapatainak 1994-es sikeres inváziója óta Ruanda második hivatalos nyelve az angol (www.britannica.com).
- ¹³ Valamennyi adat forrása: www.britannica.com
- ¹⁴ Manessy, idézi Chaudenson 1991, 35. o.: „Az utóbbi csoport arányát (azokét, akik elég jól tudnak franciául ahhoz, hogy részt vegyenek a nyilvános életben) M. G. Anson 10 százalékra becsüli [...] Togóban, ahol a népesség 58 százaléka általános iskolai oktatásban részesül.” Manessy hasonló arányokat jelez Szenegálban és Maliban. A jelentős eltérés a túlszűfolt osztályokkal és a kevésbé alkalmas tanerőkkel magyarázható.
- ¹⁵ Laitin, 1992a, 152–153. o.
- ¹⁶ A hivatalos elnevezés „Organisation Internationale de la Francophonie”.
- ¹⁷ Flaitz, 1988, 103–113. o.
- ¹⁸ Crystal, 1997, 357. o. [magyarul: Crystal, 1998, 445. o.] Couvert szerint a népesség 90 százaléka nem beszél franciául; idézi Queffelec, 1991, 104. o.
- ¹⁹ Crystal, 1992, 338–339. o.
- ²⁰ Nkusi, 1991, 134. o.
- ²¹ Érdemes kicsit bővebben idézni Manessyt (1994, 72. o.): „Ha az afrikaiak franciául tanulnak, a mögött csak csekély részben húzódnak meg a második nyelv tanulása esetében általános motivációk; nem kommunikációs lehetőségeiket akarják kiszélesíteni, hanem kiváltságos társadalmi státushoz akarnak jutni.” A 77. oldalon pedig, a szango kapcsán: „A legkézenfekvőbb és legkevésbé vitatott tény, hogy – néhány kivételtől eltekintve – a francia egyetlen használójának sem anyanyelve, főleg az iskolai oktatásban adják tovább.”
- ²² Katesi, 1988, 202. o.
- ²³ Alexandre, 1967, 122. o.
- ²⁴ Természetesen Pierre Bourdieu az, aki a „hegemónia” e mozzanatát hangsúlyozta, vagyis hogy az elnyomottak elismerik saját alsóbbrendűségüket; különösen azt emelte ki, milyen szerepet játszik a nyelv annak a kulturális tőkének a központi elemeként, amelyet az elnyomottak nélkülözni kénytelenek. Lásd még Bernstein, 1974.
- ²⁵ Manessy (1994), bár Szenegálról ír, erre többször is visszatér könyvében. Lásd még Dumont, 1983, 196., 202. o.
- ²⁶ Kazadi, 1991, 147. o.
- ²⁷ Uo. 98. o.
- ²⁸ Madeleine Mukamabano asszony (Radio France Internationale, „Echo d’Afrique”, Párizs) szóbeli közlése.
- ²⁹ A befogadás és kirekesztés nem nyelvi, hanem etnikai vonalak mentén végbemenő ruandai folyamatairól lásd De Swaan, 1997b.
- ³⁰ Valamennyi adat forrása: www.britannica.com
- ³¹ Lásd Diouf, 1994, 15. o.

- ³² Chaudenson, 1990. A fővárossal, Dakarral kapcsolatban hasonló megfigyelést tesz Swigart (1990, 546. o.). Még az olyan házaspárok is hajlamosak gyermekeikkel voloful beszélni, akik egyébként valamilyen kisebbségi nyelvet használnak. Indonéziával kapcsolatban szintén hasonló megfigyelésekről értesülhetünk; lásd az 5. fejezetet.
- ³³ Ez a szám jóval alacsonyabb, mint az eddigi becslések adatai, amelyek többnyire 80 százalék körül mozognak. Vö. Dumont (1983, 25. fej.), aki a „volof etnikum” arányát 36 százalékra teszi, a volof beszélőit pedig több mint 80 százalékra – s ez a szám, mint írja, „erőteljesen növekszik”. A 216. oldalon Dumont azt is megemlíti, hogy a voloful beszélők aránya még 1963-ban is csak 68 százalék volt. Vö. még Daff (in: Chaudenson, 1991, 146. o.), aki szerint a volofot a népesség több mint 80 százaléka beszéli. Diouf (1994, 62. o. azt állítja, hogy „ritkán találkozni olyan szingalézzel, aki ne beszélne vagy értene voloful”. Továbbá (63. o.): „A volof terjedése elsősorban városi jelenség.” Ez alkalmas magyarázatul szolgálhat arra, hogy a becslések miért mutatkoznak túlzónak a volof második nyelvként való elterjedtségét illetően: a kutatók főleg városi környezetben gyűjtik adataikat. Ráadásul a népszámlálást, amelyre hivatkozni szoktak, 1964-ben tartották (Calve – Wioland, 1967). A kérdőíveket az osztályokban töltötték ki, és a tanárok – akik az idő tájt javarészt meggyőződéses nacionalisták voltak – segítettek tanítványaiknak a kitöltésben. Vö. Calvet, 1994.
- ³⁴ Calvet, 1994, 98. o.
- ³⁵ Vö. Dumont, 1983, 325. o.; a Dumont által idézett adatok azt sugallják, hogy akkoriban a férfiaknak legalább 10 és legfeljebb 20 százaléka tudott franciául, a nőknek pedig legfeljebb 1-2 százaléka. Diouf (1994, 62. o.) 30 évvel később: „a népesség kevesebb mint 20 százaléka”. Lásd még Daff 1991, 146. o.: „Pillanatnyilag nem állnak rendelkezésünkre megbízható statisztikák, hogy megbecsülhetnénk, mennyire elterjedt a francia ismerete a szingalézek körében. Tudomásunk szerint soha nem végeztek még erre irányuló közvélemény-kutatást.”
- ³⁶ Százezren sincsenek azok a szingalézek, akik csak franciául beszélnek, ezért számuk nem szerepel a táblázatban.
- ³⁷ Helyi szinten persze vannak kivételek: az 1989-es népszámlálás Calvet-nál (1994, 90. o.) szereplő adatai szerint Dakar lakosságának többsége a szoninkét beszéli második nyelvként, Ziguinchorban pedig, úgy tűnik, a többség mandingot tanult.
- ³⁸ Calvet, 1994, 101. o. Ez természetesen az a gazdasági és szimbolikus hatalom, amire Bourdieu (1991) utal. Noha Calvet Bourdieu számos elképzelését átveszi, kifogásolja, hogy utóbbi elhanyagolja a többnyelvűség kérdését.
- ³⁹ Calvet, 1994, 101. o.
- ⁴⁰ Swigart, 1990, 547. o.
- ⁴¹ Uo. 548. o.
- ⁴² Daff in: Chaudenson, 1991, 157. o.
- ⁴³ Dumont, 1983, 196. o.
- ⁴⁴ Uo. 206. o.
- ⁴⁵ Ezt nevezte David Laitin Mandeville kifejezésére utalva „private vice and public virtue”-nak. Vö. 15. jegyzet.
- ⁴⁶ A különböző változatokban élő manding az egész nyugat-afrikai régióban közvetítő nyelvként szolgál, ezenkívül Mali fő belföldi nyelve is. Ugyanakkor a volofhoz hasonlóan konkurálnia kell a franciával, és azonosítják mali mandingul beszélő népeivel. Ezért hát soha nem lett a régió elfogadott közvetítő nyelve (Calvet, 1982, 192. o.).
- ⁴⁷ Nyunda ya Rubango, 1986, 253–254. o.
- ⁴⁸ Uo. 253. o.

- ⁴⁹ Ngalasso, 1990. Lásd még Ngalasso, 1986.
- ⁵⁰ Lásd Goyvaerts, 1997, 34–35. o.
- ⁵¹ Uo. 41. o.
- ⁵² A szango az adamavai (keleti) nyelvek egy dialektusa. Kihallik belőle, hogy érintkezett a franciával, és az is, hogy sok Ubangi-menti törzs használta kereskedelmi célokra. A szango a Közép-Afrikai Köztársaság lingua francája és széles körben elterjedt második nyelv Közép-Ázsiában. E központi területen, a nagy folyók vidékén sok más, vernakuláris nyelveken alapuló kereskedelmi nyelvet is használnak: például a szuahéli egy pidzsin dialektusát, a kongo (kikongo) és a lingala pidzsin formáját.
- ⁵³ Lásd Samarin, 1989, 244. o.
- ⁵⁴ Goyvaerts, 1997, 30. o.
- ⁵⁵ Fabian, 1986.
- ⁵⁶ Kashadidi–Obonobon, 1991, 165. o.
- ⁵⁷ De Swaan, 1996, 18. o.
- ⁵⁸ Chaudenson, 1991, 194. o., 3. ábra. Chaudenson (23–24. o.) a „korpusz” kifejezést a nyelvi jártasságok eloszlására és a nyelvhasználat gyakoriságára használja; a „státus” azokra a funkciókra utal, amelyeket a nyelv az adott társadalomban betölt. A francia „korpusza” Szenegálban és Kongó/Zairében nagyjából megegyezik; Ruandában tényleg alacsonyabb. A francia státusa Kongóban valamivel magasabb.
- ⁵⁹ Nyunda ya Rubango, 1986, 261. o.
- ⁶⁰ Az elnyomottaknak jó orruk van a különböző rangú elnyomók közti presztízs-fokozatok megállapításához; a kongóiak gyorsan megsejtették, hogy a flamandok akkoriban kisebb tekintélyt élveztek, mint a vallonok, a németalföldi pedig nem volt több a francia nap körül keringő bolygónál.
- ⁶¹ Nyati-Ramahobo, 1998. o.
- ⁶² Herbert, 1992, 2–3. o., a csvana és az északi szoto közti különbség „fikciójáról”.
- ⁶³ Fardon–Furniss, 1993, 153. o.
- ⁶⁴ A bekezdésekben szereplő adatok legtöbbször forrása Janson–Tsonope, 1991, főleg 18–22. o. Vö. még Van Binsbergen, 1994, 153–165. o.
- ⁶⁵ Azok az országok „unimodálisak” (a kifejezés Fishmantól származik), amelyek két vágy között öröklődnek: egyfelől tiszteletben akarják tartani nemzeti tradíciójukat és meg akarják őrizni saját nyelvüket nemzeti nyelvnek, másfelől egy nemzetközi nyelv bevezetésével eleget akarnak tenni a modern kor követelményeinek is. Verdoodt in: McCormack–Wurm, 1979, 510. o.
- ⁶⁶ Szinte minden becsuana beszéli a csvanát ($p_c > 1$) és ezért jóformán minden kétnyelvű ember repertoárjában is ott szerepel ($c_c > 1$); ennél fogva ($Q_c > 1$). Mivel az angolul tudók a népesség durván 10 százalékát teszik ki, és közöttük található szinte valamennyi többnyelvű polgár, $Q_a = p_a \cdot c_a = (0,1) \cdot (1) = 0,1$.
- ⁶⁷ Crozon, 1996, 19. o.
- ⁶⁸ Ngonyani (1995, 72. o.) egy közvélemény-kutatást idéz, amelyben a megkérdezettek több mint 90 százaléka jónak vagy egyenesen nagyon jónak minősítette szuahélitudását. Tanzániáról vö. még Fasold, 1994, 265–277. o.
- ⁶⁹ Vö. Rwezaura, 1993, 33., 35., 40., 45. o.; Ngonyani, 1995, 70. o.
- ⁷⁰ Ngonyani, 1995, 80. o., 6. táblázat.
- ⁷¹ Whiteley, 1969, 80–81. o.
- ⁷² Szabad fordításban „családi érzés” vagy „szolidaritás”.
- ⁷³ Whiteley, 1969, 64–65. o.
- ⁷⁴ Crozon, 1996, 20. o.

⁷⁵ Uo. 27. o.

⁷⁶ Ngonyani, 1995, 70–90. o.

⁷⁷ Vö. Yahya-Othman–Batibo (1996, 373–400. o.), akik az angol tanzániai szerepéről írt cikküknek a *The swinging pendulum* (az ingamozgás) címet adták.

⁷⁸ Vö. Ryanga, 1990; Rwezaura, 1993.

⁷⁹ Ngonyani, 1995, 87. o. Vö. még Mazrui–Mazrui, 1996, 295. o.

⁸⁰ Akinnaso, 1989, 134–135. o.; Ajulo, 1990, 516. o.

⁸¹ Ajulo, 1990, 518. o.

⁸² Ajulo, 1995, 171. o.

⁸³ Brann, 1993, 640. o.; Arasanyin, 1997, 63. o.

⁸⁴ Oladejo, 1991, 259. o.

⁸⁵ Bamgbose, 1996, 370. o.

⁸⁶ Ndolo, 1989, 681. o.

⁸⁷ Akinnaso, 1989, 136. o.

⁸⁸ Oladejo, 1991. o.

⁸⁹ Uo. 262. o.

⁹⁰ Uo. 263. o. Más javaslatokat is tettek egy össznigériai lingua francára: ott az ibo, a hausza, a joruba és a szuahéli keveréke, a vazobia (melynek élharcosa Wole Soyinka, a híres író), az eszperantó mintájára létrejött guosza, mely szintén honi nyelvek keveréke és a hausza, melyet az északi népekkel és az iszlámmal való szoros asszociációk miatt vetettek el. Vö. Fakaude, 1994. Vö. még Bamgbose (1996, 367. o.), aki szót ejt róla, mekkora nyomás nehezedik a gyerekekre, hogy a pidzsin helyett a kifogástalan angolt beszéljék.

7. Dél-Afrika: egy folytatólagos nyelvrezsim

¹ Vö. Van Rensburg, 1977, 23. o.: „Bár a koiok elfelejtették anyanyelvüket, az bizonyos módon még tovább él azokban a nyelvekben, amelyekre a koi nyelvek hatással voltak.” Az egyetlen kiterjedt csoport, amely még koiszan nyelvet beszél, a dél-namíbiai namáké (83 000-en vannak) (www.britannica.com).

² Vö. Finlayson, 1995. Eleinte azt feltételezték, hogy ezeket a csettintő hangokat koi vagy szan származású nők importálták, akik házasság útján a xhosza csoport tagjai lettek.

³ Thompson, 1995, 70–109, 112. o.

⁴ Thompson, 1995, 160. o.

⁵ Webb és mtársai, 1992, 33–34. o.

⁶ Ez Henk van Woerden – holland! – regényének címe: *Moenie kyk nie*.

⁷ A kifejezés Van der Planktól (1971, 68. o.) származik, aki azt a nyelvet jelöli vele, amelyhez egy dialektus vagy egy regionális nyelv beszélői igazodnak.

⁸ Etienne van Heerden vagy André Brink könyveit például németalföldi fordításban adták ki Hollandiában. Ugyanakkor az afrikaans fokvárosi változata, amelyet a „fehér” afrikanderek beszélnek, egy kis erőfeszítéssel és némi gyakorlás után érthető a németalföldi anyanyelvűeknek.

⁹ „Ez a döntés több kárt okozott az afrikaansnak, mint a kigúnyolására vagy korlátozott kifejezési lehetőségekkel rendelkező nyelvként való elkönyvelésére tett minden korábbi próbálkozás.” Cluver, 1993, 25. o.

¹⁰ Vö. Janks, 1990, 254–255. o.; itt további példákat találni arra, hogyan igyekeztek a bantu oktatással elérni, hogy a feketék másodrangú állampolgárok maradjanak (uo. 250. o.).

- ¹¹ Vö. Ridge, 1996, 22. o.: „Az afrikaans anyanyelvi beszélőinek több mint a fele nem fehér.”
- ¹² Cluver, 1993, 28. o.
- ¹³ A nyelvi purizmus nacionalista és morális-vallási implikációról az afrikaans esetében lásd Kriel, 1997.
- ¹⁴ A németalföldi (akárcsak Indonéziában) ebben az esetben sem tartotta magát olyan sikeresen, mint a többi gyarmati nyelv. Úgy tűnik, ez a globális nyelvrendszerben elfoglalt gyenge pozíciójával függ össze (alacsony Q értékkel bír); ráadásul a braziliai portugálokkal ellentétben a holland telepesek sosem alkottak többséget Dél-Afrikában.
- ¹⁵ LANGTAG-jelentés. 1996, 71. o.
- ¹⁶ Néhány rokon nyelv ma is használatban van Észak-Botswana mocsárvidékén és a namíbiai namák körében.
- ¹⁷ Újabb áttekintést Dél-Afrika „fekete” nyelvéről lásd Wilkes, 1995.
- ¹⁸ Marivate (1993, 97–99. o.) röviden áttekinti, hogyan vélekedtek erről az afrikanderek a huszadik század negyvenes éveinek derekán.
- ¹⁹ Janks, 1990, 250. o.
- ²⁰ A LANGTAG-jelentés (1996, 72. o.) Doke-ot (1961, 3–4. o.) idézi: „Az érvelés kedvéért tegyük fel, hogy Anglia pogány ország. Négy különböző misszió lát munkához, egy a cockney-k között, egy az egyetemi körökben, egy Yorkshire-ben és egy Devonshire-ben. Mindegyik a »helyi dialektusban« készíti el fordítását; továbbá mindegyik más-más helyesírást követ, sőt van, aki összetevőikre bontja a szavakat. Mekkora különbségek volnának a négy fordítás között! Nem is lennének kölcsönösen érthetők.”
- ²¹ LANGTAG-jelentés. 1996, 72. o.
- ²² A „hazákat” formálisan arra kötelezték, hogy támogassák területük nyelvét. Lesotho-hoz lásd Matsela, é. n. [1992 körül].
- ²³ Ridge, 1999, 3. o.
- ²⁴ Vö. Blok, 1997.
- ²⁵ LANGTAG-jelentés. 1996, 78–79. o.
- ²⁶ Uo. 79. o., idézi Msimang, 1992.
- ²⁷ Alexander, 1992; Prah, 1998. – Egyes tudósok már a huszadik század harmincas éveiben javaslatot tettek a rokonságban álló dél-afrikai nyelvek nyelvészeti konszolidációjára; a negyvenes években Jacob Nhlapo újra kiállt az elképzelés mellett. Vö. Ridge, 1999, 11. o.
- ²⁸ Laitin, 1992, 19–20. o.
- ²⁹ Ridge (2000, 5. o.) a népesség 9 százalékára teszi az angol anyanyelvi beszélőinek arányát, és úgy becsüli, hogy a népesség 56 százaléka legalább érti a nyelvet; ugyanakkor lásd Webb, 1996, 178–179. o.: „Sokkal valószínűbb, hogy a fekete népességnek 25 százaléka sem beszél olyan jól angolul, hogy ezáltal nagyobb hatalomra tehetne szert, vagyis oktatáshoz jutva számottevő fejlődést érhetne el.” Szkeptikus álláspontot képvisel még Phetoand (1993). Egyes szerzők (például Janks, 1990) hangsúlyozták, hogy a legtöbb fekete nem tud kielégítően angolul; némelyikük ebből azt a következtetést vonta le, hogy célszerű volna korlátozni az angol központi szerepét, mások pedig arra jutottak, hogy a feketék oktatási viszonyain kellene javítani, és nem csak az angol-oktatás terén.
- ³⁰ Webb és mtársai (1992, 59. o.) Alet Krugert (publikált változat: 1995) idézik, aki 130 „regisztrált” fordító között csupán egyet talált, aki afrikai nyelvből fordított, és olyanból is csak egy akadt, aki afrikai nyelvre fordított.

³¹ Ridge, 1996.

³² Baleka Mdetse Kgositse asszonynak, a parlament elnökhelyettesének szóbeli közlése.

³³ Dél-Afrika regisztrált nyelveinek elnevezésénél Mesthrhie (1995) javaslatait követem, és átveszem etnikai osztályozását is („színes”, „fekete”, „fehér”).

³⁴ 30. és 31. paragrafus; vö. Ridge, 1996.

³⁵ Ráadásul a tartományi törvényhozó szervek joga eldönteni (kétharmados többséggel), hogy e hivatalos nyelvek közül mely nyelv(ek) legyen(ek) a tartomány hivatalos nyelve(i); Ridge, 1996, 5. o.

³⁶ Uo.

³⁷ Van Rensburg, 1997, 54. o.: „A kedvezés mégis ártott az afrikaansnak.”

³⁸ A szankciók feloldása után Dél-Afrika ismét jobban részesedhetett a világkereskedelemben és kulturális és politikai cserékben. Nem kérdéses, hogy ezeken a területeken az angol a lingua franca. Vagyis a dél-afrikai nyitás tovább növelte az angol szerepét az országban belül.

³⁹ Schuring, 1993a, 4. o. Fölöttébb valószínű, hogy Dél-Afrika sokszázezer „illegális” lakosát, akik a „hazákban” vannak bejelentve, de valójában a *townshipek*ben laknak, sehol sem vették számításba, s így a honi nyelvek beszélőit illetően a népszámlálás túl alacsony eredményt hozott. A korábbi „hazákat” nem számolva, még mindig a zulu érte el a legnagyobb értéket (27 százalék); második volt az afrikaans (18 százalék), harmadik az angol (11 százalék), a negyedik helyre pedig a xhosza került, mert nem vették figyelembe Ciskei és Transkei „hazákban” élő 4 millió beszélőjét. A csvana a hetedik helyen végzett (5 százalékkal), mivel nem számolták azt a kétmillió beszélőjét, akik egy másik „hazában”, Bophuthatswanában élnek. Ezek a számok a mi szempontunkból különleges jelentőségűek; megmutatják, milyen hatékony volt a „hazákban” élő népesség kirekesztése. Ez természetesen megnövelte az afrikaans és az angol relatív jelentőségét (a „hazák” nélküli) Dél-Afrikában.

⁴⁰ Ehhez feltételezzük – ami reálisnak is tűnik –, hogy a „hazák” minden lakosa afrikai nyelvet beszél, és hogy e vidéki területeken az angol- és az afrikaanstudás fele olyan gyakori, mint a „hazák” nélküli Dél-Afrikában.

⁴¹ A „rég” Dél-Afrikában 22,2 millió állampolgár beszélt afrikai nyelvet, s ehhez hozzá kell adni a „hazák” 7,6 millió lakosának számát: az összeg 29,8 millió. „Pán-Dél-Afrikában” 18,5 ember kizárólag afrikai nyelvet beszélt, amiből az következik, hogy az afrikai nyelvek 11,3 millió beszélője (29,8 – 18,5 =) az angolt, az afrikaanst vagy mindkét nyelvet beszélte (Schuring, 1993, 16. táblázat, 17. o.). A „rég” Dél-Afrika minden afrikai nyelvet beszélő lakosából 30 százalék beszélt afrikaansul és 32,5 százalék angolul (Schuring, 1993, 14. táblázat, 15. o.). Feltételezzük, hogy a „hazákban” feleannyian beszéltek a két nyelv valamelyikét; vagyis 15 százaléku tudott afrikaansul, 16,25 százaléku angolul. Eszerint az afrikai nyelvek $[(0,30) \cdot (22,2) + (0,15) \cdot (7,6)] = 7,8$ millió beszélője tudott afrikaansul is, $[(0,325) \cdot (22,2) + (0,1625) \cdot (7,6)] = 8,5$ millió beszélője pedig angolul is; együttesen 16,3 millió a számuk. Mivel az afrikai nyelvek beszélői közül csupán 11,3 millióan voltak járatosak az angolban és/vagy az afrikaansban is, arra következtethetünk, hogy 5 millióan vannak, akik afrikaansul és angolul egyaránt tudnak. Ezért az afrikai nyelvek beszélői között (7,8 – 5 =) 2,8 millióan vannak, akik afrikaansul is, (8,5 – 5 =) 3,5 millióan, akik angolul is, és 5 millióan, akik afrikaansul is és angolul is beszélnek. Schuring közlése szerint Pán-Dél-Afrikában 12,5 millió ember angolul és afrikaansul is beszél. Mivel éppen most számítottuk ki, hogy az ország 5 millió lakosa háromnyelvű (afrikaansul, angolul és valamilyen afrikai nyelv-

ven is beszél), (12,5 millió – 5 millió =) 7,5 millió kétnyelvűnek kell lennie (akik afrikaansul és angolul beszélnek). A csak az angolra és csak az afrikaansra vonatkozó számok ezek után levezethetők Schuring 16. táblázatából. Tekintve, hogy 16,3 millió afrikaansul beszélő volt, 12,5 millióan pedig afrikaansul és angolul is beszéltek, a csak afrikaansul beszélők száma (16,3 – 12,5 =) 3,8 millió kellett hogy legyen. Ebből a 3,8 millióból, mint az előbb láttuk, 2,8 millióan voltak, akik valamilyen afrikai nyelvet is beszéltek, ami azt jelenti, hogy az afrikaanst (3,8 – 2,8 =) 1 millióan beszélik egyedüli nyelvként. Ugyanígy járunk el az angol esetében is. Mivel Schuring 16,4 millió angolul beszélőről tesz említést Dél-Afrikában (beleértve a „hazákat” is), az afrikaansul és angolul beszélő kétnyelvűek, majd az afrikaansul, angolul és valamilyen afrikai nyelven beszélő háromnyelvűek számának levonásával kiszámíthatjuk, hogy [16,4 – (12,5 + 3,5) =] 0,4 millióan vannak, akik kizárólag angolul beszélnek. A 7.1-es táblázatban mind az angolul, mind az afrikaansul beszélő egynyelvűek számát 1 millióban határoztuk meg. Utolsó lépésként az „afrikai nyelvek” kategóriát minden kombináció esetében lebontjuk „ngunira” és „szutura”. Minthogy a két nyelvcsalád arányai ismeretek, ezt arányosan végezzük el. A táblázat értékei a legközelebbi millióra vannak kerekítve.

⁴² Schuring, 1993a, 12., 13., illetve 14. o.

⁴³ Makoni–Kamwangamalu, 1998, 162. o.

⁴⁴ Schuring (1993b, 17–18. o.) számokat közöl az angoltanítás iránti preferenciákról a fekete szülők körében.

⁴⁵ A szerző így folytatja (91. o.): „S ami még fájdalmasabbá tette ezt a politikát, az az 1953. évi 47. számú bantu oktatási törvénnyel, a Keresztény Nemzeti Oktatási Kiáltvánnyal, a »hazák« politikájával és egyáltalán az apartheid-ideológiával való összefonódása volt.” Vö. Marivate, 1993.

⁴⁶ Vö. Jakobs, 1993; Leibowitz, 1993; Webb, 1996; De Klerk, 1996. Amuzu (1993) tanulmánya nyíltan kiáll az angol használata mellett az oktatás minden szintjén.

⁴⁷ Így van ez már az ANC 1912-es megalapítása óta. Ridge (1999, 3. o.) azt írja erről: „Száműzetésük végével rátermett vezetők csoportja tért vissza Dél-Afrikába, akik többnyire kitűnően tudtak angolul, s használták is a nyelvet annak érdekében, hogy az etnikai sokféleség iránti elkötelezettségüknek semmiféle etnikai színezete ne legyen. [...] Az elnyomók az afrikaanst preferálták, így hát az angol használata a szembehelyezkedés gesztusa volt.”

⁴⁸ Venter, megjelenés alatt (*The Political Sociology of Language*. 2. fejezet). Az angolban az esélyegyenlőség megteremtésének eszközét is látják. 1993-as állásfoglalásában (NEPI-dokumentum) az ANC azt szorgalmazta, hogy „minden dél-afrikai számára elérhető legyen az angol (mivel jelenleg ez a nyelv biztosítja a középiskolai oktatáshoz való hozzáférést, és mert bevett lingua franca Dél-Afrikán belül és kívül) anélkül, hogy ezzel veszélybe kerülne az afrikai nyelvek felemelkedése”. Az utolsó tagmondatot mintha jóindulatból fűzték volna hozzá. A passzust idéző Peter Titlestad (1996, 171. o.) így kommentálja a sorokat: „Az angol előnyben részesítése itt nem nyílt indoklással, hanem burkolt utalással történik.”

⁴⁹ Venter, 1999.

⁵⁰ Flaitz, 1988.

⁵¹ Előfordul, hogy valaki a saját „dél-afrikai angol” alternatívája mellett emel szót, ha csak pedagógiai okokból is. Titlestad (1996, 168. o.) azonban azt állítja: „Senkinek nem érdeke az olyan standard, amely eltér a nemzetközi standardtól.” És a fekete szülőknek ily módon nélkülözniük kellene a standard angoltól várt előnyöket.

- ⁵² A németalföldiül beszélő jávai elit hasonló készségességről tett tanúbizonyságot 1945 után, amikor a nacionalista kormányzat nem tett kísérletet a japán megszállók által eltörölt holland újbóli bevezetésére, hanem az új köztársaság hivatalos nyelvévé tette a malájt, az angolt pedig fő idegen nyelvvé nyilvánította. Az iskolázott jávaiaknak ezzel egy csapásra fel kellett adniuk azt a két nyelvet, amelyet a legjobban ismertek, a jávit és a németalföldit. Indonézia dekolonizációja után a hollandok jószerivel semmit sem tettek azért, hogy a szigetcsoporton megmentsék a németalföldi maradványait.
- ⁵³ Vö. Phillipson (1992), aki ugyanakkor kevésbé megszemélyesített képet alkot az „imperializmusról”.
- ⁵⁴ Az angol globális fölénye azonban újabb érvként szolgál az afrikaans belföldi bevezetése ellen (amit a Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns szorgalmaz), hiszen az utóbbi nyelv nemzetközi funkciója „kétséges” (Titlestad, 1996, 170. o.).
- ⁵⁵ Venter, 1999, 2. o.

8. Európai Unió: minél több a nyelv, annál több az angol

- ¹ Ez szemernyit se változott. „Egyfolytában tejtócsákról meg vajhegyekről volt szó, közös valutáról, az EK-polgárok bővülő letelepedési lehetőségeiről és a kivülállók bebo-csátásának korlátozásáról, de a nyelv, amelyen mindezekről az ügyekről tárgyaltak, nem úgy maradt.” (De Swaan, 1993, 244. o.)
- ² Az Európai Közösség 1993. november 1-jén vált Európai Unióvá.
- ³ Lásd De Swaan, 1988, 3. fejezet, amely a kommunikációs lehetőségeket is formalizálja, de más módon. A fejezet a nyugat-európai nyelvi egységesülés folyamatát is bővebben tárgyalja.
- ⁴ Vö. Balibar, 1987.
- ⁵ Dorian, 1989.
- ⁶ A „virágalkazat” olyan rendszer, amelyben minden kétnyelvű beszélő a centrális nyelvet, a -t és mellette a regionális nyelvek valamelyikét, i -t (De Swaan 1988). Erre a rendszerre a következők érvényesek: $C_a = ? C_{a\&i} = M^s$ és $? C_i/M^s = C_a = ? C_a = ? C_{a\&i} = 1$. A centrális egynyelvűek számára nyelvük prevalenciája, p_a annál magasabb lesz, minél többen tanulják meg nyelvüket, a -t a periférikus nyelv beszélői közül, és ezzel Q_a^s is nő. A regionális egynyelvűek számára p_i csökken (miután egyesek kétnyelvűek lesznek), c_i pedig csökken, ha a regionális nyelvek kétnyelvű beszélőinek gyarapodása gyorsabb, mint amilyen sebességgel az ország kétnyelvű beszélőinek összesített száma, M^s nő.
- ⁷ Ebben a virágalkazatban $P_{j\&a}$ prevalencia (ahol j az egyik regionális nyelv, a pedig a centrális nyelv) állandó marad, mert minden új kétnyelvűvel elvész az adott regionális nyelvnek egy egynyelvű beszélője; a centralitás állandó marad, $C_{j\&a} = C_a = 1$, mivel a minden kétnyelvű repertoárjában szerepel.
- ⁸ Azáltal, hogy megtanulták a centrális nyelvet, a -t, repertoárjuk kommunikációs értéke Q_j -ről $Q_{j\&a}$ -ra nő (ez annak a repertoárnak a kommunikációs értéke, amely az adott regionális nyelvet és a centrális nyelvet is tartalmazza).
- ⁹ Ez azért van így, mert j regionális nyelv Q értéke, Q_j mindig csökkenne, valahányszor a kétnyelvűek összesített száma, M^s a nevezőben gyorsabban nőne, mint a régióban élő kétnyelvűek száma, C_j a számlálóban. A regionális nyelvek láthatólag veszíthetnek Q értékükből, ahogy beszélőik lemaradnak a centrális nyelv megtanulása terén.
- ¹⁰ Az állam szerepéről a nemzeti nyelvek kialakulásában lásd még Wright, 2000.
- ¹¹ Vö. Haas, 1982.
- ¹² Itt akad néhány párhuzam a Mazrui és Mazrui (1993) alkalmazta terminológiával: a

- „hegemón” vagy „domináns” nyelv bír a legtöbb beszélővel (pluralitás), az „uralkodó” nyelvet beszéli a legnagyobb számú többnyelvű (centralitás), a „birodalmi” nyelv pedig olyan pozíciót foglal el, mint az „udvari” nyelv, mielőtt elterjedése megkezdődne.
- ¹³ Ha a fiatal európaiakat arról kérdezik, mely nyelvet beszélnek otthon, elsősoró többségük országuk nemzeti nyelvét nevezi meg, Franciaország, Spanyolország és Luxemburg kivételével, ahol ez az arány egyébként még mindig 94, 88, illetve 87 százalék. *Eurobarometer*. 1991, 3.6-os táblázat.
- ¹⁴ Fasold, 1994, 42. o. A „diglosszia” terminus eredetileg azt jelentette, hogy egy nyelv különböző, más-más szférában használt változatai élnek egymás mellett egy adott társadalmon belül. Fishman arra is használja a kifejezést, ha két különböző nyelv van jelen más-más szférában. Vö. Fasold, 1994, 4. o.
- ¹⁵ A mégis előforduló vitákról és szabályozásokról lásd Mamadouh, 1995 és Wright, 2000.
- ¹⁶ A Közösségről szóló bevezető munkák többnyire a Közösség „nyelvrezsimjével” is foglalkoznak. Lásd Labrie, 1993. A tagállamok tizenegy hivatalos nyelve minden formális szempontból egyenértékű; a gyakorlatban azonban a francia, valamint egyre inkább az angol a kormányzati tárgyalások és politikai konzultációk médiumai. Luxemburgban a francia, a német és a lützelburgisch a hivatalos nyelvek, Belgiumban a francia és a németalföldi (továbbá a német), Írországbán az angol (és a gael); Ausztria hivatalos nyelve pedig a német.
- ¹⁷ E számadatok forrása, és nagyrészt a többi is, Kloss–McConnell 1989. Külön az ír nyelv Közösségen belüli – ambivalens – státusáról lásd *Answer to written question no. 896/86 by the Commission of the European Community*, 1986. november 14. A közösség fő szerződéseit írre is lefordították; használni lehet az Európai Bíróságon és a Parlamentben; a szerződések módosításához vezető határozatok és a nagy nyilvánosságna szánt információk szintén megjelennek írül. Lásd még O’Riagáin, 1991.
- ¹⁸ De a katalán használata nincs megengedve az Európai Parlamentben; vö. az Európai Parlament 1990. december 11-én elfogadott A3 169/90-es számú határozata. Lásd még Barrera i Vidal, 1991.
- ¹⁹ Az Európai Bizottságban a németet is használják, de csak ritkán, mivel a német nagyon kevés – többnyire holland – hivatalnok idegen nyelve.
- ²⁰ Lásd például Friedrich, 1969, 204–205. o.: „Most, hogy a francia lett a Bizottság nem hivatalos lingua francája (ahol valamennyi nyelv egyenlőségéből indulnak ki), ez a [legelterjedtebb] második nyelv könnyen a francia lehet.”
- ²¹ Vö. Flaitz, 1988; Wardhaugh, 1987.
- ²² Az Európai Bizottság hivatalos jelentést adott ki a francia nyelv védelmében kifejtett tevékenységéről: *État de la francophonie*. 1986. Azt, hogy a francia tudósokat informális nyomásgyakorlással próbálták rávenni a francia használatára és propagálására a nemzetközi találkozók alkalmával, P. Birnbaum és Y. Hersant is megerősítették szóbeli közléseikben. Ammon (1996, 263. o.) arról ír, hogy az elnök személyesen gyakorolt nyomást a francia diplomatákra. A jelenlegi francia nyelvpolitikáról lásd Durand, 1996, 75–92. o.
- ²³ Vö. Strevens, 1987.
- ²⁴ Lásd például Cestac, 1987; Goffin, 1987. A francia, angol és más nyelveknek az EK bürokráciáján belüli használatáról statisztikák in: Haselhuber, 1991; Gehnen, 1991; Mamadouh, 1999.
- ²⁵ Például Étiemble, 1973, és válaszában Hagège, 1987. Vö. még Durand, 1996, 75–92. o.
- ²⁶ Denison, 1980; lásd még Conrad–Fishman, 1977.

²⁷ Vö. Ammon, 1996, 262. o.

²⁸ A németek 1992-től már nyilvánosan is nyomást fejtettek ki annak érdekében, hogy nyelvük státusát emeljék az Európai Unióban. Az *International Herald Tribune* 1992. január 3-i száma arról adott hírt: „Kohl kancellár arra kérte az Európai Közösséget, hogy ügyeiben a német nyelvet ugyanakkora súllyal kezelje, mint az angolt vagy a franciát.” A kérelmet már az előző években is benyújtották, de nem hozták nyilvánosságra. A *New York Times* 1992. február 2-i száma hozzátette: „A kampány egybeesik Németország újdonsült politikai ambícióival [...] Egy nagy tekintélyű német, a volt kancellár, Helmut Schmidt azonban arra figyelmeztet [...], hogy rossz vért szülhet, ha a próbálkozást túlságosan agresszívnek ítélik meg.” Ehhez hasonló korábbi kezdeményezésekről lásd még Ammon, 1991, 83. o. Az ezt követő években a német kormányzat csendben kitarított azon követelése mellett, hogy a németet is ugyanúgy lehessen használni, mint az angolt és a franciát; végül 1999 őszén az Európai Bizottság soros elnöki tisztét betöltő finnekől azt követelték, hogy a bizottsági üléseken az angol, a francia és a vendég ország nyelve mellett a német is használatos legyen. Ez élénk vitát váltott ki Németországban, a spanyolokat pedig arra ösztönözte, hogy kilátásba helyezték: ha Németország kívánságát teljesítik, ők is ugyanezt a státust követelik nyelvüknek.

²⁹ Az angol anyanyelvűek közösségként jobban teszik, ha nem az egyéni szempontból legkifizetődőbb opciót, a franciát választják, mert ezzel egy konkurens nyelv beszélőinek számát növelik. Kollektív szempontból értelmesebb, ha idegennyelv-tanulásként a legkisebb és legkevésbé centrális nyelvek közt osztják szét, amelyek soha nem jelenthetnek rivális választási lehetőséget a nyelvet tanulni szándékozók számára, miközben azok, akik az angolt és e kis nyelvek egyikét is beszélik, még mindig erősíthetik az angol centralitását. Emellett persze az angol nyelvtanulók egyénileg sokkal nagyobb Q értékre tesznek szert, ha a franciával vagy második legjobb választásként, a némettel bővítik repertoárjukat.

³⁰ Spanyolország újabb nyelvpolitikáját tárgyalja Hoffmann, 1996, 93–110. o. és Brassloff, 1996, 111–123. o.

³¹ Vö. Crystal, 1987, 453. o. [magyarul: Crystal, 1998, 562. o.]

³² Egy felmérés során budapesti gimnazisták (170 fő), miután elmagyarázták nekik a „centrális nyelvek” elgondolását, 89 százalékban az angolt tartották Európa jelenleg leginkább centrális nyelvének, 9 százalékban a németet. Arra a kérdésre, hogy 2010 körül melyik nyelv lesz Európa leginkább centrális nyelve, 81 százalékuk az angolt nevezte meg, 14 százalékuk a németet. Az orosz, a franciát vagy más nyelveket alig említettek (Jannes Hartkamp publikálatlan cikke). Ammon (1991, 77. o.) 1989-ben kikérte tizenhét kelet-európai szociolingvista véleményét, és arra a következtetésre jutott, hogy a német mindezzel együtt még mindig Kelet-Európa leggyakrabban használt lingua francája, még ha a fiatalabb generáció körében az angolnak (ahogy annak idején az oroszoknak) már nagyobb is a szerepe, mint a németnek.

³³ Vö. Dürmüller, 1991.

³⁴ Málta hivatalos nyelve az angol és a máltai. Az utóbbi az arab egy latin ábécével írt dialektusa.

³⁵ Máltától eltekintve.

³⁶ *Eurobarometer*. 1991, 70–90. o.

³⁷ Mindkét statisztika racionális nyelvtanulási viselkedéseket vesz számba: az anglofonok megtehetik, hogy kivárrják, míg mások megtanulják a nyelvüket; a kevésbé elterjedt nyelvek beszélői jobban teszik, ha beruháznak a nagy centralitású nyelvek meg-

tanulásába, mert ily módon jelentősen növelhetik Q értéküket. Nem vitás, hogy az angol anyanyelvűek helyzeti előnyben vannak azokkal szemben, akik kisebb prevalenciát mutató és kevésbé centrális nyelvekkel nőttek fel. Mint sok más előny, ez sem megérdemelt. Bár az uniós politikában lépten-nyomon felmerül a kompenzáció kérdése, ebben a kontextusban tudomásom szerint soha nem esett szó róla. A nyelvi konfliktusok megoldását szolgáló méltányos kompenzáció elméleti lehetőségeiről lásd Pool, 1971.

³⁸ 1987 és 1990 között 50-ről 60 százalékra emelkedett azoknak az európai fiataloknak a száma, akik úgy ítélték meg, hogy az Unió legalább egy hivatalos nyelvében járatosak; azoknak a száma, akik megfelelőnek ítélték angoltudásukat, 34-ről 42 százalékra nőtt (*Eurobarometer*. 1991).

³⁹ *Eurobarometer*. 1999, 109–114. o. Az *Eurobarometer*. 2001 adatai arra mutatnak, hogy ez a trend még tart.

⁴⁰ *Eurobarometer*. 1997, 40–41. o.

⁴¹ Az adatokból nehéz arra a hatásra következtetni, amelyet a bevándorlók nyelvei gyakorolnak országukban az „idegennyelvi” jártasságokra, mivel a közvélemény-kutatások nem tesznek különbséget „született állampolgárok”, „honosított állampolgárok” és „letelepedett idegenek” között.

⁴² Az Európai Közösség, majd az Unió különböző intézményeinek nyelvrezsimjét meghatározó szerződéseket és rendeleteket mélyrehatóan tárgyalja Labrie, 1993.

⁴³ Az Európai Bíróság az alperes nyelvét használja az eljárás során; a „tanácskozások” munkanyelve a nem hivatalos francia, a határozatokat pedig az Unió minden hivatalos nyelvén közzéteszik (valamint írul is); lásd Labrie, 1993, 130–132. o. (a katalánt később vették fel; Mamadouh, 1995, 16. o.).

⁴⁴ Ebből is látszik, hogy pozícióját tekintve Hollandia olyan ország, amely, mint a hollandiai francia nagykövet találóan megjegyezte, „a legkisebb a nagy EU-tagországok és a legnagyobb a kicsik között”. Bernard de Montferraud, interjú a *de Volkskrant* 2000. július 15-i számában.

⁴⁵ Mamadouhnál (1995) azok a repertoárok szerepelnek, amelyeket legalább tíz parlamenti képviselő említett. Ezzel magyarázható, hogy a kisebb nyelvekre vonatkozó számok alulbecsültek. Az olyan repertoárokból, amelyek tartalmazzák például a portugált (AN&FR&PO vagy FR&NÉ&PO), szükségképpen kevés van, mivel a viszonylag kis számú portugál képviselő jól eloszlik a különböző repertoárok között, amelyek közül egyik sem elég gyakori ahhoz, hogy a jelen eredményekbe beszámítsuk. Ebből ered, hogy az olyan egy vagy több kis nyelvet (PO, GÖ, DÁ) tartalmazó repertoárokat, amelyek nem érik el a tíztagos limitet, Mamadouh figyelmen kívül hagyja.

⁴⁶ Mamadouh, 1995, 99. o.

⁴⁷ A Római Szerződés (1957) 217. cikkelye kiköti, hogy a Közösség intézményeinek nyelvrezsimjéről egyhangúlag kell határoznia a Miniszteri Tanácsnak. A szerződés azonban az intézményekre hagyja, hogyan alkalmazzák ezt a nyelvrezsimet. A francia és az angol EK-beli használata szokásjogon alapult (Truchot, 2001). A nizzai szerződésből (2001) az is következhet, hogy az egyhangú határozat jelenlegi követelményét 2005-től felválthatja a minősített többség.

⁴⁸ Schlossmacher (1994, 118. o.) említést tesz róla, hogy az Európai Parlament tagjainak többsége szívesen látta volna, ha korlátozott számú munkanyelvet használnak, jöhetnek ekkoriban éppen a Parlament utasított el egy erre irányuló javaslatot. Lásd még Wright (2000, 164. o.) a használatban levő nyelvek számát csökkenteni kívánó javaslatok kudarcáról 1982-ben és 1994-ben, ami nem véletlenül esett az új tagok csatlako-

zásának előestéjére. A Parlament ismét állta az „ígéretét, miszerint tartja magát valamennyi tagország nyelvének és munkanyelvének egyenlőségéhez” (167. o.) – miként az modellünk alapján is megjósolható.

⁴⁹ Az Európai Szabadalmi Hivatal ötös nyelvrezsimmel állították fel, amelyben az angol, a francia, a német, az olasz és a spanyol szerepelt. A szavazás után a holland képviselőknek azt vetették a szemükre, hogy nem voltak elég éberek. Végül is a Parlament hozzájárult, hogy az Unió minden hivatalos nyelvén be lehessen nyújtani kérvényeket – amin már igazán nem kell meglepődnünk (Mamadouh, 1995, 16. o.).

⁵⁰ Vö. Cestac, 1987, 377–393. o.

⁵¹ Mamadouh, 1995. A hivatalos rendelet egyébként a franciát, az angolt és a németet nevezi meg mint olyan munkanyelveket, amelyekben minden belső dokumentumot meg kell szövegezni (EG *Berichten* 43, 1993. szeptember 6. o.).

⁵² Az adatokat Ammon (1996, 262. o.) idézi.

⁵³ Vö. O’Riagáin (1991); az ír használata a parlamentben is megengedett.

⁵⁴ A katalánt azonban nem szabad használni a parlamentben; Barrera i Vidal, 1991 és Labrie, 1993, 249. o.

⁵⁵ Belgiumnak természetesen két hivatalos nyelve van (sőt három, ha a németet is beleszámítjuk), de ezek egyszersmind a szomszéd országok hivatalos nyelvei is, így hát nem járulnak hozzá a Közösség többnyelvűségéhez.

⁵⁶ Az Európai Parlament megszavazta a támogatást az Európa Tanács által 1992-ben elfogadott Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának (Wright, 2000, 188–189). Az Európai Parlament határozatairól áttekintést ad Labrie, 1993, 213–254. o. Az 1982-ben felállított Kevésbé Használt Nyelvek Európai Irodája a Bizottság tanácsadó testületeként működik (Labrie, 1993, 239. o.).

⁵⁷ Wright, 2000, 187. o.

⁵⁸ Példa ezekre az Erasmus és a Lingua diák- és tanárcsere-programok. Azonban a kisebb országokban az odalátogató diákoknak többnyire angol nyelvű kurzusokat tartanak, és a tanárok 50 százaléka pedig angolul beszélő tagállamot keres fel; további 25 százalékuk úticélja frankofon ország (Truchot, 2001).

⁵⁹ Európai Bizottság 1996, 54–55: 32 százalékuk franciául, 19 százalékuk németül és 9 százalékuk spanyolul tanul.

⁶⁰ Gubbins (1996, 126. o.) Barattát és Claust (1991) idézi.

⁶¹ Truchot, 2001, 10. o. Sőt magasabbra becsült értékek is előfordulnak (1,8 milliárd euró), de „mert a téma még mindig tabu”, nem lehet őket megerősíteni. Gubbins (1996) már 1989-re vonatkozólag is 1,4 milliárd ecu-s (körülbelül 1 milliárd font) kiadásról számol be!

⁶² Truchot, 2001.

⁶³ Lásd Bellier, 1994, 56–57. o. Bellier, Abélès és McDonald a Bizottságról szóló érdekesítő antropológiai tanulmányon dolgoztak együtt.

⁶⁴ A polgárokkal és az Unión kívüli hatóságokkal folytatott levelezés során eleinte a franciát használták, de ezt a nyelvet időközben túlszárnyalta az angol.

9. Következtetések és megfontolások

¹ Henry Ford a maga éles, ámde ökonomisztikus pillantásával már 1925-ben azt javasolta, hogy bízvást töröljék el az idegennyelv-oktatást az Egyesült Államokban, mert a többi országban úgyis készek lesznek megtanulni angolul (*International Herald Tribune*, 2000. július 31.)

- ² Adebjija (2000) „köldöközsinórról” beszél, amely az afrikaiakat a volt gyarmati nyelvhez köti, és távol tartja őket a honi nyelvektől.
- ³ Ez nem zárja ki az ellentétes stratégiát: ahelyett, hogy megakadályoznák a többiek az angoltanulásban, az elit azzal is biztosíthatja fennmaradását, hogy gondoskodik róla, gyermekei magasabb szinten és minél hamarabb tanuljanak meg angolul. Lásd Donker, 1993; Weenink, 2000. A művelt „közép”-atlanti kiejtés (valahol a brit, az amerikai és az angol között), a gazdag szókincs és az elegáns fogalmazás segít fenntartani a különbséget a „magunkfajta” és a többi ember között.
- ⁴ Hogy m nyelvet hozzáadva a már használatban lévő n nyelvhez, elvileg mennyivel kell kibővítenünk a tolmácsok számát, a következőképpen számolható ki: $(n+m)(n+m-1) - (n)(n-1) = m(m+2n-1)$. Persze bőven akadnak olyanok is, akik több mint két nyelv között tudnak közvetíteni, ami csökkenti a tolmácsok szükséges számát.
- ⁵ Hogy valójában mennyire ingatag lehet egy ilyen évszázados és változatlanak tűnő egyensúly, azt jól mutatja a latin misék hirtelen eltörlése a katolikus egyházban.
- ⁶ Dél-Afrikában viszont Alexander (1992) és más nyelvészek védelmükbe vették az afrikai nyelvek két főcsoportba való összeötvözését, ami határt szabna a nyelvek burjánzásának és javítaná az angollal szembeni honi alternatívák esélyeit.
- ⁷ Van Parijs (2000) ezért állt ki a nyelvi territorialitás elvének szigorú alkalmazása mellett. „Cuius regio, eius lingua” – ez világszerte kezdeskedne a nyelvi diverzitásról: a kulturális különbözőség legbiztosabb védőbástyájáról és az emberek mobilitásának legerősebb fékjéről (s ily módon fenntartaná a belföldi szociális igazságosságot).
- ⁸ Vö. Wright, 2000, 174. o.
- ⁹ Patijn és Van der Hek küldöttek 1974-ben: vö. Wright, 2000, 246. o. és Coulmas, 1991, 31. o.
- ¹⁰ Labrie, 1993, 34. vö. még Gubbins, 1996.
- ¹¹ Egy szakértő például azt javasolta, hogy a német gyerekeknek legyen kötelező törökül tanulniuk – nincs is jobb recept az etnikai ellenségeskedés felszítására.
- ¹² Vö. Zapp, 1979.
- ¹³ Wright, 2000, 222. o.
- ¹⁴ Vö. Weber, 1998, 59. o.: „Általánosan elismert tény, hogy a gépi fordítás (viszonylag) remekül működik változatlan tartalmú tudományos vagy technikai tárgyról írt, tárgyilagos (funkcionális) stílusú, informatív, tényszerű, leíró szöveg esetében.”
- ¹⁵ Uo. 49–50. o.: „Ami azt illeti, a teljesen automatizált fordítással elérhető nyelvi minőség sosem volt egy lapon említhető a publikációra és terjesztésre szánt emberi fordítással, és ez ma is így van.
- ¹⁶ Vö. Posner, 1991a, 1991b, különösen 130. o.; Ammon, 1994.
- ¹⁷ Bourdieu és mtársai, 2001.
- ¹⁸ De Swaan, 2001.
- ¹⁹ Pennycook, 1994, utolsó fejezet: „Towards a critical pedagogy for teaching English as a world language.”
- ²⁰ S mint a szabad véleménynyilvánítás más aspektusainak, ennek is megvannak a korlátai. A hatóságok például megkövetelhetik, hogy az emberek tájékozódjanak, majd nyilvánítsák ki, hogy beleegyeznek-e egy vagy néhány „hivatalos” nyelv elfogadásába. A nyelvi jogokat azonban nem szükséges az emberi jogok külön kategóriájává tenni, ahogy azt egy Skutnabb-Kangas és Phillipson (1994) által szerkesztett kötetben látjuk.